

הדור ב'הלכות הראי"ה

מעמדו ההגותי-היסטורי של 'הדור' בעת החדשה

כשיקול הלכתי במשנתו הפסיקתית של הרב קוק

דורנו הוא דור נפלא, דור שכולו תמהון.

קשה מאוד למצוא לו דוגמא בכל דברי ימינו.

הוא מורכב מהפכים שונים, חושך ואור משמשים בו בערבוביה.

הוא שפל וירוד, גם רם ונישא; הוא כולו חייב, גם כולו זכאי.

אנחנו חייבים לעמוד על אופיו למען נוכל לצאת לעזרתו.

הראי"ה קוק, אדר היקר - 'הדור', קח

הקדמה

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (גריבה [לטביה] 1865 - ירושלים 1935)¹, ומשנתו, הם מן הנושאים היותר מדוברים, גם בציבוריות וגם במחקר. עד לשעה זו כבר ניתן למנות בעניינו עשרות רבות של ספרים, קבצים ואסופות ומאות רבות של מאמרים ומחקרים, מכל הסוגים והמינים. גם אקדמיים וגם רבניים, גם פובליציסטיקה וגם מסות, גם מצדדים וגם שוללים, גם שקולים וגם פולמוסיים. אישיותו של הרב קוק, מעשיו ופעולותיו, מורשתו ובראש וראשונה כתביו, משכו אליהם בשעתו, ועוד יותר מכך אחר מותו, כבמטה קסם, את אלה ואת אלה.

כך מחד; ברם מאידך, העיסוק במשנתו התמקד בתחומים מסויימים, תוך זניחה כמעט מוחלטת של תחומים אחרים. ההיבט ההגותי נטל חלק בכורה ברור בראש העיסוק, גם כמותית גם איכותית; מישני לו היה ההיבט ההיסטורי, במובנו הרחב, כמנהיג על רקע תקופה; ולעומת שניהם, להיבט ההלכתי כמעט ולא ניתנה תשומת-לב.² יתירה מזאת; גם אותם מעט מאמרים שכן נתנו דעתם לפן ההלכתי, אף הם, לרוב, לא

¹ ביוגרפיה, ראה **אנציקלופדיה של הציונות הדתית**, ה, יי רפאל (עורך), ירושלים תשמ"ג, טור 89-422; נ"י גוטל, **מכותבי ראייה - חוג מכותביו של הרב קוק**, ירושלים תש"ס, עמ' כב-כו ועוד.

² "הרבה נכתב על אישיותו של מרן הראי"ה קוק ז"ל בכללה, על השקפת-עולמו, על עולם מחשבותיו ורגשותיו, על דרך חייו וכו'. ולעומת כל הריבוי הזה - מועטים הדברים שנכתבו על דרכו בהלכה... ואף כי מרובה גם מידת דבריו שבכתב בתחום ההלכה, הן בכמות והן באיכות... " - הרב צ' קפלן, 'לדרכו בהלכה', קובץ **הראי"ה**, יי רפאל (עורך), ירושלים תשכ"ו, עמ' סט-עח [הנ"ל, **מעולמה של תורה**, ירושלים תשל"ד, עמ' צ-צז]; מ"צ נהוראי, 'הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה', **תרביץ** - נט (תש"ן), עמ' 481 ואילך, ושם: "הספרות על דרכו של הרב קוק בהלכה היא דלה ביותר לעומת זאת העוסקת בהגותו"; הרב יי הדרי, 'ההלכה בהגותו של הרב קוק', קובץ **הגות והלכה**, ירושלים תשכ"ח, עמ' נו ואילך, ושם: "על העיסוק המוגבר בהלכה... עדיין לא עמדו די חוקרי משנת הרב"; מבוא והקדמה לקובץ ברורים בהלכות הראי"ה, ירושלים תשנ"ב, שלהלן; א' רוזנק, **הפילוסופיה של ההלכה במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשרי תשנ"ח, עמ' 4-5, הפותח את עבודתו באמירה הגורסת כי "למעט נסיונות חשובים (אך מצומצמים בהיקפם וביומרם), טרם נקראו כתביו ההלכתיים של הרב קוק כסדר...". וכי "אחת התמיהות הגדולות המתעוררות בסקירת המחקר, היא תופעת ההתעלמות מעולמו ההלכתי של הרב קוק, וזאת תוך שהוא מציין את מאמרי: 'קדושת שביעית בפירות נכרים ובפירות "היתר המכירה"' (שיטת מרן הראי"ה קוק זצ"ל), **סיני**, קד (תשמ"ט), עמ' טז-כח, כאחד משני פריטים יחידאיים! נכון הוא שרוזנק ביקש לתקן ליקוי זה באמצעות עבודתו, ואולם גם הוא, ראשה ורובה של עבודתו נסמכה בסופו של דבר על הספרות ההגותית, ואף כאשר

ניתחו את המשנה ההלכתית גופה, מתוכה ואל עצמה, על הכרעותיה ועל שיקוליה, אלא בחנו דרך כלל את 'ההלכה במשנת הרב' מנקודת מבטה של הזוית ההגותית.

צא ומנה: לצד הפריטים הרבים אשר הוקדשו עד היום, כאמור, לפן ההגותי, הרי לעומת זאת כשתי עשרות פריטים, בסך הכל, הוקדשו לפן ההלכתי, ואף אלה, מרביתם אינם מחקריים. סך העיסוק הממשי ב'הלכה' במשנת הרב קוק, מונה קובץ מאמרים אחד, שעניינו אסופת בירורים נקודתיים ו'למדניים'³; קצת יותר ממנין מאמרים 'רבניים' שביקשו למצות, ולו במידה מדגמית, 'קו' במשנה ההלכתית ובחלקם נטו אליבא דאמת לעיסוק הגותי⁴; ומעולם המחקר, קצת יותר מחצי מנין⁵. עבודה אחת⁶ בקשה אמנם, לאחרונה, להקיף את 'הפילוסופיה של ההלכה במשנת הרב קוק' בכללה, אך גם היא הלכה בנתיב עקלקל, בהעדיפה נתיב

כן עסק בספרות ההלכתית, הרי דרך כלל הדבר נעשה מן הזוית הרעיונית. רוזנק, בעבודתו הנ"ל, עמ' 16, מודה מפורשות, שנאלץ לנקוט מדיניות זו אחר שנוכח לדעת כי רק מעט מאוד ממשנתו ההלכתית של הרב קוק מבטא מטא-הלכה, ומכאן המסקנה המתבקשת: "לפיכך, חיפוש שיטתיות מטה-הלכתית אמור לנסות לחפש את המטבע האבוד לא רק תחת המנורה המוכרת בלבד"; ועוד נשוב לכך להלן. תחושה דומה, של אי נוחות בשל העדר מחקר משמעותי של המשנה ההלכתית, היתה גם נחלת 'הצד הרבני' - הרבנים ז'וין, קפלן, מ"צ נריה והדרי, במאמריהם הנ"ל.

3 **ברורים בהלכות הראי"ה**, ירושלים תשנ"ב, בעריכת הרבנים מ"צ נריה, א' שטרן וני גוטל. קובץ זה, שעניינו אסופת שלושים מאמרים הלכתיים, לא בא לעולם אלא מסיבה זו של הזנחה רבת שנים, כאמור בפתיחה ובהקדמה שם.

4 כדוגמת הרב ש"י ז'וין, 'שיטת הרב ז"ל בהלכה', **תורה שבעל פה** - ג (תשכ"א), עמ' קלא-קלו; הנ"ל, 'הרב ומשנתו', **אישים ושיטות**, ירושלים תשי"ז, עמ' 231 ואילך; הנ"ל, 'מזוג של הלכה ואגדה', **הצופה**, א' באלול תשל"ה [וראה שם, ג' אלול ת"ש; א' אלול תשי"ט; ג' אלול תשי"ד]; הרב צ' קפלן, 'לדרכו בהלכה', הנ"ל, וכן 'רשמי עיון בעזרת כהן', **הצופה**, כ"ו אב תשי"ם; הרב י' הדרי, 'ההלכה בהגותו של הרב קוק', הנ"ל; הרב א' הילביץ, 'לבעיית דעת מכרעת בהלכה ושיטת הראי"ה קוק', **באורו** - עיונים במשנתו של הראי"ה קוק ובדרכי הוראתה, ח' חמיאל (עורך), ההסתדרות הציונית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 121-152; הרב ש' גורן, 'הלכה ברורה ושלמות התורה', **הצופה**, כ"ו אב תשי"ם; הרב א"מ ליפשיץ, 'הרב', קובץ **אזכרה**, י"ל פישמן [מיימון] (עורך), ירושלים תרצ"ז, עמ' קסח-קעח; הרב י' גרשוני, 'משנתו של גאון ישראל הרב קוק ז"ל במחשבה ובהלכה', **תורה שבעל פה** - כז (תשמ"ה), עמ' כד ואילך; הרב ש' רפאל, 'שיטת הרב בהלכה', **משכן שילה**, ירושלים תשנ"ו, עמ' שפז-שצה; דניאל שפרבר, 'על מעמדו של המנהג אצל מקצת מגדולי האחרונים - הראי"ה קוק', **מנהגי ישראל**, ג, ירושלים תשנ"ד, עמ' כ-לה; דוד שפרבר, 'קרבנות לעתיד לבוא במשנת הרב קוק', **ראיות הראי"ה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' צז-קז; נ' גוטל, 'קדושת שביעית בפירות נכרים ובפירות "היתר המכירה" (שיטת מרן הראי"ה קוק זצ"ל)', הנ"ל; הנ"ל, 'תורת ארץ ישראל - התלמוד הירושלמי במשנת הרב קוק', **ישועות עוזו**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 390-412.

5 מ"צ נהוראי, 'הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה', הנ"ל, עמ' 481-505; מ' קליין, 'עקרונות תפיסתו הרעיונית של הראי"ה את ההלכה', **באורו**, הנ"ל, עמ' 153-166; א' מלכיאל, 'אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה של הראי"ה קוק', **שנתון המשפט העברי**, כ (תשנ"ה-תשנ"ז), עמ' 169-211; א' שוחטמן, 'על שיטת הלימוד של התלמוד בעקבות חזונו של מרן הרב קוק זצ"ל', **באורו**, הנ"ל, עמ' 87-120; עבודתו הגדולה, והחשובה, של א' רוזנק, **הפילוסופיה של ההלכה במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשרי תשנ"ח; הנ"ל, 'ההלכה הנבואית והמצויאות בפסיקתו של הרב קוק', **תרביץ** - סט (תשי"ס), עמ' 591-618; הנ"ל, 'חינוך ומטא-הלכה במשנת הרב קוק', **דעת**, 46 (חורף תשס"א), עמ' 99-123.

6 זו של רוזנק, הנ"ל.

השערתי המבקש לאתר "תירגום רעיונות" הגותיים במסגרת "דפוסי חשיבה הלכתיים שגרתיים"⁷. יתירה מזאת; נקבע בה נחרצות - ובלשון נבואית - כי "חיפוש משנה מטה-הלכתית באפיק זה יניב אכזבה ממייעוט החומר ההלכתי שניתן להתלות בו ומפיזורו הלא שיטתי"⁸! לא אאריך כאן בדברים, ברם, בחיבורי **שיקולים הלכתיים ומטא-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק**,⁹ הוכחתי כי הנחה זו שגויה. עשרות התשובות בהן עסקתי שם [קרוב למאה!], אשר בכולן, בלא יוצא מן הכלל, מידה כזו ואחרת של 'מטא-הלכה', טופחת על פניה של הטענה ומרועעת אבניה מן היסוד.

אין ספק שאחת מהסיבות למיעוט העיסוק, היתה תפיסת עמדותיו ההלכתיות של הרב קוק, דרך כלל, כשמרניות, נטולות חידוש ותעוזה במימוש ויישום, ועל כן גם מעוטות ענין. ואכן דברים גלויים, כנים וברורים, אמרו בזה גם רבנים¹⁰ וגם חוקרים.¹¹ זאת ועוד; אחדים מהחוקרים גרסו קיומה של סתירה כמעט מובנית אצל הרב קוק בין "הרמה ההסטוריוסופית העקרונית" ובין "הרמה ההלכתית והאידיאולוגית היומיומית" המוצגות אצלו, ומתח זה ניכר לדידם היטב בעולמו של הרב.¹² הם גם קבעו נחרצות קיומה של "סתירה בין ביטויים של עמדה קנאית... שנקט הרב קוק לא אחת בשאלות שעמדו על הפרק, לבין ביטויים של עמדה פלורליסטית וסובלנית הבאה לידי ביטוי בכתביו העיוניים", תוך הוספה שזו "איננה תופעה יחידה בסוגה".¹³

7 רוזנק, שם.

8 רוזנק, שם, עמ' 16. לשון העתיד בה נקט - "יניב" - כמו גם טענת "הפיזור הלא שיטתי", איני יודע על מה נסמכו, שכן בדיקה יסודית ומקיפה יותר חושפת בעליל את עשרות המקרים שנדונו בחיבורי שלהלן, שכולם, בלא יוצא מן הכלל, מן הספרות ההלכתית גופה, וכולם, בלא יוצא מן הכלל, משלבים מידה זו ואחרת, של מוטיב מטא-הלכתי.

9 **שיקולים הלכתיים ומטא-הלכתיים בפסיקתו של הרב קוק**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אשר נכתב בהנחייתו של פרופ' י"מ תא-שמע, האוניברסיטה העברית בירושלים, ניסן תשס"א. 10 הרב צ' קפלן, 'לדרכו בהלכה', הנ"ל: "אל מול החדוש וההפתעה אשר באישיותו של הראי"ה בכללה, על כל גווניה הזוהרים והמזהירים, נראתה התעסקותו בהלכה כדבר שכח, כדבר מובן מאליו לגבי רב גדול וגאון במדרגתו. לא נראה כ"כ הצורך לייחד את הדבור על כך"; הרב י' הדרי, הנ"ל, עמ' נז: "ישנה דעה האומרת שלא טוב עשו ועושים מהדירי כתבי הרב שהקדישו זמן ותשומת לב להוצאת כתביו ההלכתיים לפני ספרי המחשבה והעיון שלו. וטעמם ונימוקם עמם: גם אם ספריו בהלכה יפיצו אור על בעיות וענינים מסובכים... הרי ממין זה יש לנו הרבה גדולים וחשובים; לעומת זאת ספרי המחשבה משמשים... כמורי דרך לנבוכים בדור, למחפשי נתיבות היהדות. מבחינה זו כדאי היה לדעתם של אלו להקדים את הוצאת ספרי המחשבה של הרב על פני ספרי ההלכה".

11 ב' איש-שלום, **הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה**, תל אביב תש"ן, עמ' 186: "דרך כלל אפשר לומר כי הרב קוק נטל לעצמו חירות כמעט בלתי מסוייגת בתחום ההגות, אך נקט גישה שמרנית מאד בתחום ההלכה והמעשה". הערתו כי "אי אפשר שלא תותיר חירות זו כל רישום גם על עמדותיו בהלכה ולמעשה", לא יצאה מכלל קביעה תיאורטית, כמובא להלן. [וראה לו גם, **הצפה**, י"ג בכסלו תשמ"ח, עמ' 7: "מהפיכה זו כולה בתחום התודעה והרוח היא ולא בתחום המעשה וההלכה"]. וראה אצל רוזנק, בחיבורו ובמאמרו הנ"ל.

12 א' רביצקי, **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, תל אביב תשנ"ג, עמ' 162-163.

13 ב' איש-שלום, 'הסובלנות במשנת הרב קוק ושורשיה העיוניים', **דעת** - 20 (חורף תשמח), עמ' 152-153; וראה שם, עמ' 167. כן ראה י' אבנרי, 'הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של יפו תרס"ד-תרע"ד (1914-1904)', **קתדרה**, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 49; י' רותם (מראיינת), 'הרב קוק - משני צידי המתרס': נ' אריאלי ור' י' פריד, **עמדה**, 12 (תמוז תשמ"ו), עמ' 12-14.

כל זה זוקק, כמובן, שאלה יסודית: האמנם אין חידוש במשנתו ההלכתית של הרב קוק?¹⁴ האמנם קיים "פער בין ההעזה המופלגת שגילה במישור ההגותי והאישי ובין השמרנות המובהקת במישור ההלכתי-ציבורי"¹⁵? האמנם קיימת 'סתירה מובנית' בין שני עולמיו של הרב קוק, בין ההגותי וההלכתי? והאמנם צדקו המניחים כך ומזניחים בהתאם לכך את חקר המשנה ההלכתית? למיצוי רחב ומקיף של השאלה הקדשתי כאמור את חיבורי הנ"ל, חיבור בו לא עסקתי בנסיונות למצוא הגות במקום שספק אם ישנה,¹⁶ גם אם נכון הוא שלא פעם רבדים הגותיים סמויים עשויים להתקשר לרבדים הלכתיים גלויים, ובודאי כך הדבר.¹⁷ עיניי נישאו לקומה הראשונה, למסד דברי ההלכה עצמם ולשיקולים המובלעים בהם בבירור, על השגרתם בהם ועל הייחודי בהם. ברם, בעוד שהבחינה הדקדקנית שם, נעשתה בדרך של מעקב שיטתי אחר מערכות תשובותיו של הרב, סימן סימן לעצמו, דבר דבור על אופניו, באופן פרטני וממוקד, הרי להלן, לעומת זאת, נתבונן פנורמית, במבט רוחבי ומקיף, בסוגייה אחת וכוללת. נבקש למצוא נושא אחד, אך משמעותי, במשנתו, וזאת על מנת לבחון אותו בחינה הלכתית-הגותית יסודית ולשאל לגביו את מלוא השאלות הנ"ל.

מבוא

הבחירה לבחון דוקא את סוגיית 'הדור', לא בכדי היא באה. מעמדו של 'הדור', ייחודו, צביונו, אופיו ותכונותיו, העסיקו רבות את הרב קוק, והוא נתן לכך ביטוי רב. ואולם, כאמור, גם בנדון זה, רגילים דרך כלל להצביע על המשמעות ההגותית, להדגיש את המשמעות האידיאית, ובמידת-מה לתת את הדעת ליישומים מעשיים אשר נגזרו מכך בהנהגה הצבורית, וכל זאת תוך התעלמות כמעט מוחלטת מהאספקלריה ההלכתית שבדברים.¹⁸

14 ראה, כדוגמה קטנה, את שכתב ב' איש שלום, בספרו **הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה**, הנ"ל, עמ' 190: "היתר השמיטה הוא דוגמה בולטת ביחידותה בגישתו השמרנית של הרב קוק בתחום ההלכה", שכן, לדידו, רק בו עושה הרב שימוש בנימוקים "בלתי הלכתיים במובהק".

15 איש שלום, שם, בהמשך.

16 בכך נמנעתי מדרכו של רוזנק, בעבודתו הנ"ל, המבקש "להורות על המשמעות החדשה שניתן להטעין בביטויים הלכתיים הנראים כ'מטבע עובר לסוחר' בעולמה של פסיקה קלאסית...". באופן שגם "דיון פורמאלי, שאינו חורג, לכאורה, מקטגוריות הלכתיות קונבנציונאליות, יהפוך לבעל משמעות בעולמה של 'הלכה נבואית'" - ראה שם עמ' 16. דרך זו, שכהודאתו "ניתן להטעינה" והיא זוקקת "הפיכה", היא מלאכותית במידה מסויימת ומשוערת במידה מוחלטת. היא עשויה אמנם לשמש קומה שניה, אך חייבת לקדום לה קומה ראשונה, ומוצקה, החושפת את המטען המטא-הלכתי הלא מבוטל, אשר שיקע הרב קוק עצמו, בגלוי, בהלכותיו.

17 כפי שהראה רוזנק, ובצדק, בעיקר עבודתו הנ"ל, וכפי שעשו גם קודמיהם לו - ש"י זיין, צ' קפלן, מ"צ נריה, י' אבנרי, מ"צ נהוראי, ד' שפרבר, ב' איש-שלום, א' מלכיאל ועוד - אם כי באופן נקודתי, זעיר פה זעיר שם; ראה שם עמ' 14-16.

¹⁸ ביחס לסוגיית 'הדור', ראה אצל צ' ירון, **משנתו של הרב קוק**, ירושלים תשמ"ה, פרק שני; ב' איש שלום, **הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה**, הנ"ל, עמ' 218; הרב ש' שפרבר, "המשך הדורות" במשנתו, קובץ **הראי"ה** - תשכ"ו, הנ"ל, עמ' לט ואילך [שב ופורסם באסופת מאמריו **ראיות הראי"ה**, הנ"ל]; הנ"ל, יחסו של הרב קוק לדורו, **ראיות הראי"ה**, הנ"ל, עמ' ט-כו; י"ב בארי, **אוהב ישראל בקדושה** - ג, תל אביב תשמ"ט, פרק יח [ח], עמ' 92 ואילך. מכנה משותף לכולם: אי-ציונו של כל איזכור הלכתי, לא כהפנייה, לא כסימוכין ולא כתוצאה [זאת אפילו אצל ר"ש שפרבר, שנוקט ביטויים הלכתיים - ראה 'המשך הדורות' הנ"ל, שם, עמ' מה: "...אין הרב עסוק בעיון טהור... משום שהיא דורשת פסיקת הלכה למעשה לבני תקופתנו, ופוסק הוא הלכה למעשה לבני דורו"; וראה גם יחסו לדורות' הנ"ל, עמ' יב].

ואולם, האמת ניתנה להיאמר, שהרב קוק עצמו קובע - כאמור במו"ט שבראש מאמר זה - כי הכרח העמידה על צביון 'הדור', עיקר מטרתו "למען נוכל לצאת לעזרתו". מטבע הדברים, עזרה שכזו אצל הרב קוק, אינה יכולה שלא להיות מעוגנת בספרות הלכתית, שהיא לה מקור, היא לה תוצאה, והיא גם מלווה אותה ארוכות,¹⁹ עד שההתעלמות מן ההיבט ההלכתי אומרת - לשון המעטה - דרשני.

מאמר זה מכוון לבדוק אפוא עד כמה ניתן להיווכח בהטבעת רושמה של תפיסתו הרעיונית של הרב קוק בתוככי פסיקתו ההלכתית, בסוגיה זו. באיזו מידה השקפה הגורסת כי [א] 'הדור' מצוי במצב של 'טב מלגאו וביש מלבר' והוא בו-זמנית²⁰ גם 'כולו חייב גם כולו זכאי'; כי [ב] קיים מתח בין תופעת החילון מחד ובין התחייה מאידך; כי [ג] החילון הינו תופעה חברתית רווחת ולא חריגה; כי [ד] ישנן תסבוכות ל'ישוב החדש' ומורכבות עמוקה מלווה אותו; כי [ה] המימד האנושי מכיל 'פושעים' שהם 'צדיקים'; כי [ו] החברה מורכבת

על הפן ההגותי של הסוגיה, ראה באריכות במאמר 'הדור' שבאדר ה'יקר, עמ' קז-קטז; אורות, אורות התחיה - ט, עמ' סג-סד; שם - מ, עמ' פג; שם, אורות ישראל - ג, עמ' קמו [ב]; אורות התשובה, פרק יז; ערפלי טוהר, עמ' יב; אגרות הראיה, א, עמ' קיב [דורנו הוא כולו דור שואף"]; שם, עמ' קמג-קמד; שם, עמ' שמא; שם, ב, עמ' לד-לה; צ, קנג; רלב; שם ג, עמ' לז-לח; מאמרי הראי"ה, א, עמ' 78; ועוד הרבה. וראה אוהב ישראל בקדושה, הנ"ל, ב, עמ' 45 ואילך; שם, ה, עמ' 187 [בשם הלל צייטלין: "... הראה לי הרב (קוק) מקום אחד ב'תיקוני הזהר', שבו נאמר שדורו של משיח יהיה 'ביש מבחוץ וטב מבפנים' - והשווה אגרות הראיה, א, עמ' שע; ושם, ב, עמ' קפח]; אוצרות הראי"ה, א, עמ' 61 ואילך, עמ' 116-117, עמ' 148-150, עמ' 543; וראה 'השלמות', בשלהי 'מאמר הדור' במהדורה הניסויית, בית אל תשנ"א, עמ' 49; ובמערכת ההערות המסועפת, שליווה ד' שפרבר למאמר סבו, ר"ש שפרבר, 'יחסו לדורות', הנ"ל. [על הסבת מאמר 'הדור', אשר במקורו נכתב על 'דור' העליה השניה, לדור הנוכחי, ראה הרב צ' טאו, לאמונת עתנו, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' קמו-קמט; הרב ש"ח אבינר, באהבה ובאמונה, ירושלים תש"ס, עמ' 201-197].

¹⁹ הוא גם מצהיר על כך גלויות - השווה לדוגמא משפט כהן, עמ' קמח: "... במבוא לספר שבת הארץ אשר פרסמתי למטרה זו" של הדרכה הלכתית לנוהגי שביעית כדן; וראה גם 'זאת למודעי' שבפתח ה'מבוא' לספר שבת הארץ: "כל הדברים אשר הרציתי... לא באו כי אם להודיע שלא להשוות את העובדים הללו - לעוברי חק תוה"ק חלילה, וכן למען חזק את רבים מאחינו פזורי הגולה, הכמהים לבא ולהאחו בארץ חמדה אם רק יראה להם דרך איך להתפרנס מעמל כפיהם ופוחדים הם מפני הפסק העבודה בשביעית... וביחוד אותם החפצים להשקיע סכומי כסף גדולים לכוון פרדסים, כרמים, שדי-תבואה, גני חמד, שהם דואגים מאד מפני שביעת המסחר והפסק חבורו בשביעית...". כך גם ההצהרה שבפתיחה לעץ הדר [ראש אמיר]: "והנה קמו בהתקופה האחרונה אחדים מהאיכרים עובדי האדמה אשר במושבות באה"ק, ויטעו מטע אתרוגים כשרים ובדוקים... והנה באשר רבה המכשלה... ע"כ אמרתי עת לעשות לד'... ואקוה שע"י הערת הלב... יתעוררו הלבבות להזדרז בקיום המצוה... וע"י ממילא תגדל חבת אה"ק... ובפרט בימינו אלה...".

²⁰ וראה מה שכתב על כך א' רביצקי, בספרו הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב תשנ"ג, עמ' 149-150: "לפנינו המחשה יפה של מדרש חדש של המקורות, הצומח מן התורה ומן האידיאולוגיה". לא כפרשנות הרווחת, הגורסת פיצול בין דורות, כשתי אלטרנטיבות - או 'כולו חייב' או 'כולו זכאי', אלא פרשנות הגורסת כי מדובר בדור אחד אשר הוא עצמו מגלה פנים כפולים של תופעה הסטורית אחת, של תהליך אחד - גם עקבות משיח וגם התחלת גאולה, הן 'בעתה' והן 'אחישנה' בו זמנית, גם 'חייב' וגם 'זכאי'. [אכן יש להעיר כי מצינו מקבילות לימדרש חדש' דומה, בכתביו של האדמו"ר, רבי צדוק הכהן מלובלין. הוא עושה זאת בהדגשה ובמיקוד סביב דוד המלך, אך בהרחבה גם לאומה כולה, ואף אצלו מבוססים הדברים על אותו מקור שבסוגיית סנהדרין - ראה לו שוב ושוב, גם בצדקת הצדיק, נב; גם בקומץ המנחה, עמ' 2 (י); וגם בתקנת השבין, עמ' 90 ועוד].

ממיעוט דתי בתוככי רוב חילוני; כי [ז] מתגלה התפרצות של התעוררות דתית בתקופה של משבר בדת, וכי [ח] ישנה התעלות רוחנית לצידה של כפירה והתנגדות לאמונה - באיזו מידה מהווים כל אלה קוים מנחים המובילים את הרב קוק להתמודדות שיסודותיה הרעיוניים מובילים לביסוס הלכתי ומאפשרים יישום מעשי.

יש להדגיש, כי במידה ותינתן תשובה חיובית לשאלות אלה, ויוכח אצל הרב קוק יישום הלכתי-מעשי שהינו בבואה של המשנה ההגותית, הרי דומה שבכך תיבטל מאליה, לפחות בסוגיה זו, טענת 'חוסר החדשנות והנועזות', הרווחת כאמירה ביחס למעש ולהלכה אצל הרב קוק.²¹ שכן אם הינו 'נועז' בהגות, והמעש לה פועל-יוצא, הרי בהכרח שגם בפסיקה ובהכרעת ההלכה הוא 'נועז'. זאת ועוד, אמירותיו ההלכתיות עשויות לידון כהשתקפות יחסו של הרב קוק אל המורכבות: מתי למחות, להוכיח ולהתייבב בתקיפות - ומתי להתעלם ולהבליג ואף לשתף פעולה. מבחינה זו, המשנה ההלכתית מהווה יישום העשוי להבהיר עד כמה מקבלת המשנה ההגותית ביטוי מעשי, ואינה נשאת 'מנותקת' במגדל השן הרעיוני. הכרחי אפוא לבחון עד כמה הופך 'הדור', במשמעותו הרחבה, לשיקול הלכתי,²² ובהתאם לכך מהן התוצאות ההלכתיות הנובעות ממנו.

'דוחק הישוב'

מצבו הכלכלי הבעייתי של 'הישוב' מהווה שיקול רב-חשיבות, חוזר ונשנה וכבד-משקל, במערכות התמודדותיו ההלכתיות והפסיקתיות של הרב קוק. האמת ניתנה להיאמר שלמעשה, ביסודו של דבר, אין בכך כשלעצמו רבותא יתירה, שכן מקדמת דנא היוו שיקולים שכאלה של 'דוחק הציבור' - 'הפסד מרובה' - ו'שעת הדחק', נדבך יסודי, גורם משפיע, ולעיתים אף מכריע, בפסיקה. ואולם בנדון דנן, הדגשת 'הישוב' היא המשמעותית לענייננו, היינו היחס האידיאלי שמהווה בסיס וצידוק לגישה חיובית, והוא המוביל ממילא לתמיכה בקיומו של 'הישוב'. בנדון דנן, לא הפרט 'המקרי' המצוי במצוקה הוא העומד כאן במוקד, אף לא ציבור 'אקראי' שמצבו מוגדר כ'שעת הדחק' הוא שטוען בירור²³ אלא 'הישוב' - 'החדש' בעניינו ו'הישן'

²¹ ראה לדוגמא אצל ב' איש שלום, **הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה**, הנ"ל, עמ' 186, ושם עמ' 190, הטוען לפער בין נועזות מופלגת שגילה הרב קוק במישור ההגותי והאישי, ובין שמרנות מובהקת שמתגלה אצלו במישור ההלכתי-ציבורי; ומעין זה בגישתו של מ"צ נהוראי, 'הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה', הנ"ל, ושם, בשלהי המאמר, על ההערכה כלפי הרב קוק, הנובעת לדידו בעיקרה מדימוי, אשר יסודו ב'טעות אופטיית', ולא מהיכרות ממשית עם הפסיקה והמעש. [עוד על 'דימויו של הרב קוק כמיקל, ובעיקר בכל הנוגע ליחסים עם החילונים', ראה אצל מ' פרידמן, **חברה ודת**, ירושלים תשל"ח, עמ' 161-162; והשווה מאמרי, 'מקולי היחזון אישי וחומרי הראייה קוק - בהלכות שביעית', **דף שבעי**, אוניברסיטת בר אילן, שבועות תשס"א].

²² במקרים מסויימים דומה כי הזנחת מתן תשומת לב גורם זה כשיקול לפסיקה, מעוות את ניתוח דרכו ההלכתית ומוביל למסקנות מוטעות - כדוגמת האמור להלן ביחס לאתרוגים מורכבים. שלא כניתוח פסיקתו השלילית כנובעת וכמבטאת גישת 'חומרא', הרי העמדת 'הדור' כשיקול עיקרי מהפכת לחלוטין את המסקנות אודות דרכו, שכן היא דוקא מעמידה אותה על 'התחשבות' במתיישרים.

²³ מובן מאליו שגם הרב קוק נזקק למקרים שכאלה, כפי שניזקקו להם פוסקים נוספים - ראה לדוגמא **דעת כהן**, נח: ענייני מסחר במאכלות אסורות, בפרנקפורט, לאור תקנה ממשלתית, ומסקנתו כי "... ודאי ראוי להקל, במקום קפוח פרנסתם של ישראל, שהוא יותר מהפ"מ [= מהפסד מרובה] סתם"; שם, רו: ענייני קבורה - "... ובכלל בצוק העיתים הללו י"ל דכל הוצאה יתירה הוי בגדר אין יד הקהל משגת, שהרי רבו בכל מקום צרכי עניים וחולים, שאם יש איזה סכום בקופות של צדקה הכרח הוא להוציא לדברים הנוגעים כמעט לפקוח נפשות..."; **עזרת כהן**, כ: נשואי "מינקת חבירו" סמוך ללידה - "... ומה שיש לצדד עוד בזה הוא מפני שהאם היא עניה... והחתן הוא עשיר..."; וראה **אורח משפט**, קיא - עמ' קכ: "... אי אפשר לי כלל

בעניינו - על כל המשתמע מכך. ובמילים אחרות, עיקר תשומת ליבנו מופנית כאן לבחינת פסיקתו של הרב קוק, דוקא ובייחוד באותם מקרים שלא בהכרח הכל היו פוסקים באותה צורה, אותה עת, וסימוכין ניכרים מטים להנחה שהרובד ההגותי - היחס האידיאי המחייב ורואה בעין יפה את ה'שוב' בכלל ואת 'הדור' בפרט - הוא שהוביל לפסיקה מצדדת ומתחשבת.

מצוות התלויות בארץ

מטבע הדברים, לענין זה תופסות 'מצוות התלויות בארץ' מקום נכבד. הנגזרות ההלכתיות, הישירות והעקיפות, מן החקלאות - שביעית, ערלה, תרומות ומעשרות, כלאים ואף בכורים, כמו גם חליבה, שבת ומועדים, היוו תופעות ש'הזמן - התקופה - גרמן', תופעות שהתנקזו במרבית המקרים לכווננו של ה'ישוב החדש'. הוא שטעון היה הדרכה, הוא שהיווה עילה לפסיקה, אם כי לתוצאותיה נודעה השלכה כללית, לכל ה'צרכנים' ולחילופין לאלה שהכריעו במודע שלא להיות 'צרכנים'.

הרב קוק נותן לכך ביטוי ממשי, הלכתי, הן בחיבורים וספרים והן ב'תשובות' ובמאמרים. מן 'החיבורים' יש לציין שניים: הראשון - לענייני שביעית, והשני - לענין אתרוגי ארץ ישראל.

'שבת הארץ' - 'עץ הדר'

החיבור 'שבת הארץ' מורכב משני חלקים. ה'מבוא' לספר מהווה קונטרס מקיף אותו הקדיש הרב קוק²⁴ לחיזוקו, ולהבהרת תוקפו של 'היתר המכירה' בשמיטה, 'היתר' שנועד לאפשר את קיומה של ההתיישבות החקלאית ולמנוע את חשש קריסתה במידה ותיאלץ להשבית שדותיה שנה תמימה; וה'ספר' עצמו מסדר הלכה למעשה את הפסיקה במכלול ענייני שמיטה. הרב קוק אינו מסתפק בכך, ובסדרת 'תשובות' מסועפת שבספר משפט כהן הוא מלבן את הסוגיות, עיונית ומעשית.²⁵ אכן, מכנה משותף להם, למבוא -

לגרום עתה הפסד לאותו איש הנדחק, אשר סמך על הוראתי והירבה בהוצאה... ואם יעמוד עם סחורתו יוכל להיות נהרס ממצבו לגמרי"; ברם בכך כשלעצמו אין רבותא ייחודית, ואינו ממין ענייננו. וראה נ' הלפגוט, 'שעת הדחק כגורם בפסיקת ההלכה', **תחומין**, יא (תש"ן), עמ' 93-97.

עם זאת יש להדגיש כי לעיתים העניינים נושקים זה לזה, וקשה להפרידם, כדוגמת **דעת כהן**, כד: בעיית טריפות ["פיצול שבאונה העליונה של ימין במצר החזה"] אשר התעוררה בישוב כפר גנים, ובדאי יכולה היתה להתעורר בכל מקום אחר. ב'עידן זיימל' נטה הרב קוק להחמיר בשאלה כזו, כאמירתו שם, כג (וראה שם כו, כח-ל, מה); לעומת זאת בנדון דנן, בכפר גנים, ניכר שהרב קוק מתאמץ ביותר לפסיקה מקילה, הגם שמבחינה עיונית לו עצמו דוקא היה נראה להחמיר. נראה היה לכאורה, שכדבריו שם, "הפסד מרובה ושעת הדחק" של החקלאים באותו ישוב הם שהכריעו לקולא, ושוב מעורבת בזה הגישה למהלך התחייה; ואולם למעשה יש לתת את הדעת לכך שסימן כג נכתב בעיקרו כעיון למדני-עקרוני, בעוד שהשני, סימן כד, נכתב כתשובה למעשה, ובדאי גם זה עומד בשורש ההבחנה, ולא רק הזיקה הערכית להתיישבות.

²⁴ על מעורבותו הפעילה מאוד של הרב צבי יהודה, בן הראי"ה קוק, בעריכת ה'מבוא', עמדותי בהרחבה במאמרי 'אומנות ואמנות בעריכת הרצי"ה קוק את כתבי הראי"ה קוק: עריכת ה'מבוא' ל'שבת הארץ' - מקרה מבחן' (בהדפסה).

²⁵ עיקרי הדברים - באותו 'מבוא', ובמשפט **כהן** - הלכות שמיטה ויובל; וראה גם **אגרות חמדה**, בעריכת י' אלנקווה, ירושלים תשמ"ז. נהוראי, במאמרו הנ"ל: 'לדרכו של הרב קוק בפסיקה', עמ' 489-492, אף ראה בנושא זה דוגמא ראשית וראשונה למטען המטא-הלכתי שמלווה את גישתו הפסיקתית של הרב קוק. [ואם כי פרטים אחדים בדבריו שם תמוהים ביותר, כדוגמת טענתו - שם, עמ' 491, הערה 30 - שהרב קוק פסק כי שביעית בזמן הזה דאורייתא; וכדוגמת כלל דבריו המופרכים אודות השינוי לחומרא שנעשה על ידי הרב קוק, עד כדי שילובו עם אותם שנטען עליהם כי במעשיהם היה "כדי לסכן באופן ממשי את עצם קיומו של המפעל ההתיישבותי" (!), הרי עם זאת אין ספק שיחסו העקרוני של הרב קוק להתיישבות עובר כחוט השני

לספר - ולתשובות, הוא היחס לתהליך ההתיישבות כאל תהליך 'תחייה'²⁶, כמו גם להדגשה שפסיקתו עוסקת ב'תיקון כללי' אשר "בבטולו יהרס כל יסוד ישוב אה"ק ומצב רגלי שלומי אמוני ישראל"²⁷, ממש "שעת דחק שאין דוגמתה בכל השאלות שבעולם"²⁸. זו גופה גם שורשה של ההבחנה שהוא עושה תדיר בין "עיקר תיקון וקיום המושבות" ובין "מה שהוא רק לשם הרחבה", שלעומת הראשון - הרי את השני אין הצדקה להתיר.²⁹

בשיקולי הכרעותיו ההלכתיות]. וראה ביקורת נכונה על תשתית מאמרו של נהוראי, אצל אי מלכיאל: 'אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה של הראייה קוק', הנ"ל. כן ראה ב' איש שלום, הרב קוק - בין רציונליזם למיסטיקה, הנ"ל, עמ' 190; וכן מ' פרידמן, 'למשמעותו החברתית של פולמוס השמיטה', שלם - א, ירושלים תשל"ד.

²⁶ ראה הבהרתו לרידב"ז, באיגרת - המפורסמת בשמה - איגרת תקנה, **אגרות הראיה**, ב, בליבונו את 'היתר המכירה' (עמ' קצה-קצו): "כל מי שעושה פעולה להרחיב את גבול ישראל, כדי שיהיה מצידו גורם לקרב את קיבוץ ישראל לא"י, וזה גורם מהירות בגאולה... הוא מתקן באמת את קדושת היחוד העליון של יסוד שביעית... ולהיפוך מי שגורם ח"ו לדחוק את רגלי ישראל ולמעט את קיבוצם של ישראל לא"י, הוא מאחר מצידו את הגאולה... ויר"א [= וירא אלוקים] יצא ידי שניהם, זהו מי שמשדל להחיות בפועל את כל פרטי קדושת השביעית, גם בזה"ז כמה דאפשר, ומשתדל ג"כ לקרב במעשיו ובהשפעותיו שצמיחת קרן ישועה והתגלות אורו של משיח צדקנו יהיה בזמן יותר קרוב...". ועוד שם; וראה גם **אגרות הראיה**, א, קפט: "... העיקר הוא הפסק המסחר של היין ושל תפוחי הזהב, שעולה למיליונים, ולא די שיפסידו את ההון העצום הזה בשנת שביעית עצמה - יופסקו כל המסחרים, כי לא ישתתפו בתי המסחר שבחז"ל עם בתי מסחר שהם מפסיקים את משלוח סחורתם בזמן מן הזמנים, כידוע לכל. ואז מוכרח לבוא משבר נורא על כל המסחר גם כל השנים שלאחר שביעית... ע"כ על הסחורה ודאי הכרח הוא לעשות היתר המכירה..."; ושוב שם, רז - למהרש"ם מברזן: "... גודל הדוחק וחורבן הישוב וסכנת נפשות התלוי בענין השמיטה, אם לא נעשה כפי איזה דרך של היתר... חיי הישוב ממש תלויים בהם... בשעת הדחק נורא כזה, שממש בכללותו יש בו סכנת נפשות, שנכון לגבב קולות ולסמוך אפילו על יחידים... שיסוד הכל תלוי בידיעה בפנימיות במצב הישוב החמרי והרוחני...".

²⁷ **משפט כהן**, עא - ושם על קרקעות 'הקופה הלאומית', קרקעות 'הברון הנדיב' וקרקעות 'חובבי ציון'.

²⁸ שם, פא; וראה שם, סט.

²⁹ **משפט כהן**, נט; ושם - עא הנ"ל, דוגמא ליישום: "... על כן הנהגנו שלא לנטע נטיעות חדשות כלל, מפני שכל מגמתנו היא להגן על הישוב שכבר נשתכלל, שלא יהרס ע"י הפסקת העבודה והמסחר בשביעית, לפי המצב הירוד והנורא שהישוב עומד עליו כעת... מפני שההשערה היא תמיד שע"י מניעת נטיעות חדשות לא תצא קלקלה למעמד הישוב, הונהגנו להחמיר בה עוד יותר...". הנטיעות החדשות נאסרו אפוא, משום שהן אינן הכרחיות. ועם זאת, באותם מקרים שהוברר כי "באמת ישנם אחדים, שע"פ מה שנגלה לי ממצבם שהיו צפויים להפסד נורא מאוד ע"י ביטול הנטיעה - להם התרתי לנטוע ע"י נכרי..."; וראה גם שם, עב; ושם, רלה [ג]: "על שאלות הנטיעות החדשות... אין דעתי נוחה מזה, אבל אין דרכי להשיב ע"ז דבר, ועוד בשנת תרס"ט העבר התניתי עם מר פרנק שלא ינטעו נטיעות חדשות בשביעית..."; ולעומת זאת, ראה שם - עג: "בענין ההרכבה המוכרחת בשנה השביעית... אם יוכל כת"ר להציל איזה אחוזים שיסתפקו בלא הרכבה מה טוב, אבל להורות איסור בזה אי אפשר..."; ומובחנת איפוא ההרכבה מהנטיעה. מעין זה, ראה שם, סז - ביחס לעבודת הפועלים: "... עד כה לא נתברר לי שיש בזה הריסה כ"כ, כי בלאו הכי לוקחים הנכרים חלק גדול בעבודה, ולא יגרע כח פועלי ישראל אם בשנת השביעית יתנו להם את המלאכות... ואם יבא הדבר שיהיה הכרח...".

נושא זה נגע כמובן לא רק לעבודת האדמה עצמה אלא גם לשיווק ולמסחר בפירות. משום כך כאשר גונבה לאזניו של הרב קוק שמועה "שישנם מערערים החפצים להכריז ולפרסם איסור סחורה על פירות המושבות, משום קדושת שביעית" הרי הוא מבהיר כי -

דבר זה, אם יתקבל בישראל, יוכל להחריב את הישוב בכללו ח"ו, ואיך שיהיה יוכל לקפח חיותם של כמה משפחות מאחבי"י [= מאחינו בני ישראל], שעניניהם נשואות לחיות מפירותיהם, ויעורר ג"כ משטמה רבה בין אחים והריסה גדולה בכל עניני הדת והיהדות מרוב קצף ושנאה, ד' ירחם, וממש אין לשער כמה קלקולים יכולים לצמוח מזה... ואיך זה נוכל להחמיר ולגרום הפסד עצום ונורא כ"כ לאחינו האביונים.³⁰

כל זה מהווה לדעתו טיעון ושיקול משמעותי, הלכה למעשה, עד תביעה מרבני ירושלים ודייני הבד"צ להתערב בענין.³¹

'עץ הדר' הינו חיבור נוסף אותו הקדיש הרב קוק לעיון הלכתי בנושא חקלאי-הלכתי שהציב בפניו 'הישוב', ואשר חוות דעתו בעניינו עשויה היתה להכריע גורלו של ענף חקלאי. כאן דובר בסוגיית 'ההרכבה' שבאתרוגים,³² ועניינו של החיבור מכוון להדגשת המימד ההלכתי החיובי - ולדידו אף ההכרחי - שבאתרוגי ארץ ישראל, שאינם מורכבים,³³ ומכאן גם חיזוקם ועידודם של ארגוני המגדלים.³⁴ גם לחיבור זה נילוות אגרות ו'תשובות', הן להצדקת 'הכשרם'³⁵ הייחודי של אתרוגי ארץ ישראל - הלא מורכבים,³⁶ הן לחיזוק

³⁰ **משפט כהן**, ע - איגרת המופנית לרב ח' ברלין.

³¹ **משפט כהן**, שם. וראה שם, עו: "פשוט שכל מה שלא יהיה שום הפסד אפשר לצאת ידי כל הדעות, אבל מה שיוכל לבטל סדר מסחרם, שחיי נפשות וסדר קיום הישוב תלוי בזה, חלילה לנו להחמיר... שלא תהיה שום הפרעה בעסק ושום גרם הפסד להסובלים בלאו הכי הרבה ממצב ישיבתם באה"ק...". וראה שם, סד: "בכללות הישוב, שבדאי אי אפשר לו להתקיים בלא דרכי ההיתר, הנו מוכרחים לתקן את סדר הפקעה ע"י מכירה...אי אפשר שלא ימצאו הפועלים שום עבודה...בשעת הדחק איום ונורא כנדון דנ"ן; וראה גם שם, סז - ביחס לפועלים.

³² לסוגיית האתרוג המורכב, ראה א' גולדשמידט, 'בעיית האתרוג המורכב וטיבם של האתרוגים המצויים בימינו', **תחומין**, ב, (תשמ"א), עמ' 135 ואילך; י' רפאל, 'אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ ישראל', **שרגאי**, א, עמ' 84-91; ש' שלומאי, **דבר אל הקורא**, תשכ"ח; **אנציקלופדיה תלמודית**, ב, עמ' שיד-שטו.

³³ בהקשר זה מתמיהים ביותר דבריו של מ"צ נהוראי, בפתח מאמרו, הני"ל, עמ' 481, המבקש לחזק דעתו על דרכו 'המחמירה' של הרב קוק בפסיקה, מכלל שלילתו הקיצונית את האתרוגים המורכבים, בעוד שפוסקים אחרים הקילו יותר. זאת, בעוד שהנמקתו של הרב קוק לפסיקתו, שיקולו המשמעותי ובעיקר תוצאות פסיקתו, לא באו אלא מתוך מגמת חיזוק ועידוד התיישבותי! אם כן לא זו בלבד שהמניע אינו 'החמרה', אלא שביסודו הינו 'הקלה' לכיוונם של המתיישבים.

³⁴ ראה ר' י' זולדן, 'מבוא לספר **עץ הדר השלם**, ירושלים תשמ"ו - ושם [נ, עמ' 20-23] על תולדותיה של 'אגודת פרי עץ הדר', על נסיבות פנייתם אל הרב קוק, ועל סמיכתם של רבנים וגדולי תורה על 'הכשרו' של הרב קוק; וראה שם [ז-י, עמ' 24-34] על מטרות כתיבת הספר, על הליכי יצירתו ועריכתו, על התקבלותו ע"י גדולי תורה ועל המשך פעילות הרב קוק לאחר מכן.

³⁵ המונח 'הכשר' כשלעצמו, עמד במוקד בירור לשוני שנערך בין הרב קוק לבין א' בן-יהודה, ראה על כך במאמרי, 'בין תחייה לחידוש - בין הראייה קוק לבן-יהודה', **מרחבים**, ו (תשנ"ז), עמ' 332-340.

³⁶ מניינם מסתכם בלמעלה מחמישים אגרות - ראה: **אגרות הראיה**, א - יז, כג, סט, עח, פא, פה, פו, קיד, ככג, קכה, קנג, קנו, קפב, רכה, רלב, רפו, שיז, שכא, שכו, שלב; שם, ב - שפט, תסט, תצ, תצא, תקג, תקט, תקכ, תקלה, תקלט, תקמה, תקפה, תקפז, תקצ, תרה, תרח, עמ' שלח (ה), עמ' שמא (י); שם, ג - תשעג, תשפז, תשפח, תתמוג, תתעד; שם, ד - א'קל, א'נט; וכן **במשפט כהן**, א [= **קמח סלת**, ד], ב, פו, פז, (קב), קז;

אגודות המגדלים,³⁷ והן למתן מענה הלכתי.³⁸ אף כאן, מכנה משותף להם, לספר - לאגרות - ול'תשובות', מציב במוקד את העובדה שהשלכות הפסיקה משמען הבעת "יתרון אתרוגי אחינו אכרי אה"ק... [והכנסת] סכומים גדולים מכספם של ישראל - לטובת אה"ק בניינה וישובה, כשיהיו כל האתרוגים נדרשים מאחינו עובדי אדמת הקודש, המיישבים את ארץ חמדה בעמל כפיהם ויגיעם... ויהיה גם זה מצטרף להרחבת בנין אה"ק וישיבתה..."³⁹, וזאת תוך הדגשה שהיתרון ההלכתי עשוי להצמיח יתרון כלכלי.⁴⁰

כלאים

בפסיקתו בענייני כלאים - הרכבה של מישמש ושקד, מדגיש הרב קוק "שכן אני מורה ובא זה זמן הגון, מעת אשר נודע לי בבירור כמה חשוב הוא ענף זה לישוב אה"ק ת"ר".⁴¹ מדובר היה, ככל הנראה, אחרי משבר משמעותי בענף הגפנים, ורק "אחרי שמעי את גדל הלחץ של מצב המושבות כעת, ואחרי שהציעו לפני שאם ימצא דרך - יוטב בזה מצב האכרים בכלל ויוכלו למצוא מזה לחמם תחת הגפנים ההולכים הלך וירוד", אז ורק "אז נתישבתי בדעתי שאם הדבר כן ששאלת הישוב תלויה בזה, צריך אולי להכנס בפירצה

אורח משפט, חו"מ, כד; **עיטור סופרים**, ב, עמ' יב-יד; וכן **אגרות חמדה**, הנ"ל, עמ' 166-167. וראה בספרי **מכותבי ראיה**, ירושלים תשנ"ט, במסגרת 'החוג ההתיישבותי'.

³⁷ אגודת פרי הארץ; פרי עץ הדר; שבח הארץ; אתרוג [הכשר].

[הסופר אז"ר סיפר, במאמרו 'כתר תורה', כי "פעם אחת הראני הראי"ה מכתב מרב אחד, שמשדל להוכיח בדרך הפלפול כי ע"פ הדין מותר לברך על אתרוגי קורפו. ואמר לי בשחוק: רוצה הרב התמים זה להראות כוחו בפטפטיא דאורייתא, ובמחילת כבודו שכח כי לא לענין של פלפול וחיודוד היא שאלת האתרוגים שאפשר להראות פנים לכאן או לכאן, אבל פה שאלת הלחם של עובדי אדמת הקודש המבקשים שאחינו יקנו את גדוליהם מהם ויוכלו להתקיים הארץ ישראל, והענין הזה נוגע ללבנו, נוגע עד הנפש" - ראה אצל י"ב בארי, **אוהב ישראל בקדושה**, ד, הנ"ל, עמ' 56. דומה כי סיפור זה שב וממחיש את העומד מאחורי גישתו הפסיקתית של הרב קוק בסוגיה זו, ולדידו אין מדובר בשאלה של "פלפול תורני" אלא שאלה של "לחם עובדי אדמת הקודש". וראה גם **מועדי הראי"ה**, עמ' צט-קן].

³⁸ בסוגיות מגוונות: אתרוגי ערלה, תרומות ומעשרות מאתרוגים, אתרוגים גנובים, הלכות נטילת האתרוג, שביעית - עבודה ומסחר, שדות נכרים והוצאה לחו"ל, וכמובן ענייני 'הרכבה'.

³⁹ שער הספר **עץ הדר**, ופתיחתו.

⁴⁰ ראה **אגרות הראיה**, ב, תקכ: הייחוד שבאתרוגי-ארץ-ישראל הלא מורכבים, עולה, מבחינת התפוקה הכלכלית, על התוספת הכמותית - אך הלא איכותית - שבייבוא ומסחר באתרוגים מורכבים, "והעיקר אם אנחנו נחזיק במטע אתרוגים כשרים, הננו אז המיוחסים בשוק... שהננו היחידים בעולם בעלי סחורה משובחת זו, ועתיד הוא בשביל כך האתרוג להיות פרודוקט המביא עבודה וחיים להישוב במדה חשובה. אבל אם נמלא את א"י העברית, באתרוגים מורכבים, אז לכל היותר אין כוחנו בשוק האתרוגים עולה...". [יצויין כי לפי עדותו של הרב י"מ חרל"פ, חשיבות הדברים הביאה את הרב קוק להתעטף בטלית ותפילין לכתובת האיגרת; והשווה לענין זה, **פרקים**, לזלמן דוד ליבונטין, עמ' 130]. והשווה **משפט כהן**, עמ' כט: הקפדה על הפרשת תרומות ומעשרות אינה רק ענין דתי, אף לא רק לאומי, אלא נוגעת "גם למצב האקונומי [= הכלכלי] של א"י, בעתיד הקרוב או הרחוק מרחק לא רב".

⁴¹ **משפט כהן**, יח. במקום אחר - שם, כ - מבחיר הרב קוק, כי קושי הפסיקה המקילה נובע מהוראתם של 'ראשונים' ו'אחרונים' "שראוי וטוב להחמיר. על כן כיון שהדבר הוא צורך גדול עלינו לחפש בזה עוד צדדים של היתר... וכדאי הדבר לעשות כן משום ישוב אה"ק"; וראה **באורח משפט**, השלמות למשפט כהן - יא, עמ' רנה: "... ענין הרכבה ע"י נכרי, מעץ מישמש על שקדים... שלע"ד כמה פנים של היתר יש בזה...".

דחוקה... לפי גודל הדחק... ולפי רוב התועלת הכללית", ולכך הוא נוטה לפסוק להיתר, בתנאים מסויימים.⁴² ברם דוקא משום כך, כאשר נדמה היה לו שההיבט העובדתי אינו מדוייק והוא אינו מבוסס ובנוי אלא "על דמיון" של רווחים, שוב אינו נכנס לנושא "עד שיתברר לי שיש בזה תקוה לתקנה כללית, כי להכנס בפרצות דחוקות כאלה בכחא דהיתירא לא גמרת בדעתי כי אם ע"פ יסוד הכרח של כללות המצב של הישוב".⁴³ הדברים ברורים אפוא ומדברים בעד עצמם, בהעמידם בשורש שיקולי הפסיקה את דוחק מצבו של 'הישוב',⁴⁴ ורק הסיכוי הטמון בפסיקה מקילה הוא המוביל להכרעה 'לקולא'.⁴⁵

עבודת נכרים - כרמים וחליבה

מאידך, דוקא אותן נסיבות ואותם שיקולים הובילו לעיתים לפסיקה מחמירה, ומוצאים אנו את היקבים לדוגמא מזיקים 'חומרא', מתוך מגמה לשמירת 'איכות הכשר', על המשמעות הכלכלית הנובעת מכך, לשיווק היין. מסיבה זו נמנע הרב קוק מהיתר השכרת כרמי ערלה לנכרים, הגם שאין הדבר מוסכם אצל הפוסקים לאיסור מוחלט, ואולם מאחר ו'ענין ערלה נוגע ליסוד הכשר היין, שהוא עיקר קיום הישוב', לכן ערעור איכות הכשר, עלול להיות בסופו של דבר לרועץ.⁴⁶ אף כאן יש להדגיש ולומר שנכון הוא כי לעיל - 'לקולא' ואילו כאן - 'לחומרא', ברם למעשה מכנה משותף להם הינו אותו שיקול של מצב הדור ודוחק הישוב, והשלכת פסיקה לכאן ולכאן על המצב הכלכלי,

⁴² שבעת התנאים מפורטים ומנומקים שם, ובהמשך יט-כ, אחד לאחד, וכאשר אין מקפידים על מילויים, הוא יוצא באיגרת מחאה חריפה - ראה שם, יז: לכבוד הועד הנכבד בראשון לציון. ואולם גם אז, אם כי מעיקר הדין "חייבים הם לעקור את כל הנטוע באיסור - אמנם מפני הדחק הגדול ותקנת השבים" הוא מציע פתרון, ראה שם. וראה גם שם, כח - "ע"ד הטאבאק, אם הוא כלאים בכרם, ודאי שלכתחילה יש להזהירם שלא יטעוהו בכרמים, אבל בדיעבד אין לנו כח לאסור".
⁴³ שם, טז.

⁴⁴ ראה גם **אורח משפט**, עמ' רמט-רן [השלמות למשפט כהן - ח], באיגרת הסמוכה למועד עלייתו ארצה - בתרס"ד: "... נלע"ד להקל בדין הנותן לנכרי בקבלה... וזהו דבר מצוי כפי הנראה ברבים מהקולוניות וההפסד של התרומ"ע גדול מאד וגם אפשר שמביא לידי תקלה... ומה"ט אני מעלים עין ממה שפה... וע"כ הנני נמנע מלמחות..."; וראה שם, עמ' רנא-רנה [השלמות שם, ט-יא].

⁴⁵ ראה גם שם, כז: "ע"ד הוויקא, שהוא מאכל בהמה, אם אפשר להיתר לזרעם עם השבולת שועל יחד ע"י נכרים... וראוי לעשות בדרך הערמה... כן נלע"ד לסמוך במקום צורך גדול כפי מה שהציעו לפני"; וראה שם, כז; וכן דעת כהן, לח. לעומת זאת הרכבות אחרות, שאסורות מעיקר הדין, כחפוחי-זהב ורימון, הוא פוסק כי "היה לא תהיה, זה איסור גמור מן התורה... חייבים לעקור אותם...".

⁴⁶ **משפט כהן**, ו - כולל זהירות בניסוח האיסור, באופן שלא יוכל "כל בן תורה למצוא עליו צד היתר" [השווה, **אוצרות הראי"ה**, ב, עמ' 1060-1061]; וראה שם, ז. [וראה **דעת כהן**, רלז: "וע"ד הנהגתי בהוראת תרומה טהורה לבהמת כהן, לא נראה לע"ד להיתר... - משיקול מקומי ככל הנראה, שכן האיסור נסמך שם בראש וראשונה על מקור אגדי, ואילו הלכה צרופה לא הכריעה כך בדוקא].

דוגמא דומה, בנושא שונה בתכלית, לחומרא שתוצאתה עדיפה, לטווח ארוך, ראה **בעזרת כהן** יא: "... דוקא ע"י הזהירות ודקדוק הבירור תבא עלובה זו על מכונה בהשקט ובטח, מה שאין כן אם יצא ההיתר חלילה בהגלמה ובמיעוט חיקור דין שאנו חייבים בזה, תוכל להתעורר עליה משטמה וקנאת חמת גבר, שימצאו חלילה מרננים ומלעיזים... ומי יודע אולי בעלה הוא מנקהי הדעת ומיראי ד' וחושבי שמו שיהי לבו נוקפו, ונמצא שכל הקלה שבתחילתה תבא לידי חומר בסופה. ולהיפך ע"י חימוץ הדין של חקירה הוגנת במאורע נורא ואיום כזה... יצא כנגה צדקה ותהיה אחריתה לברכה...".

ולעיתים דוקא 'החומר' עשויה 'להשתלם' כלכלית בטווח הארוך. מסיבה זו, אם מדובר ב'הכשר' שכבר התקבל בציבור, אין מניעה מהמשכתו.⁴⁷

החליבה בשבת, הובלת החלב וחלוקתו בשבת, אף הם פועל יוצא של החקלאות המתפתחת, ולפיכך גם הם מזיקים מענה. ואף כאן, למרות הקשיים, שולל הרב קוק את מה שהוא מכנה "היתרים בדויים". הוא לא התיר חליבה על אוכלין או על גבי קרקע, לא התיר לטלטל חלב שנחלב בשבת - שהוא מוקצה,⁴⁸ הוא צידד בהסתייעות בנכרים למעשים אלה, ואף זאת רק "אחר שנתברר הדבר שהדחק גדול".⁴⁹ יתירה מזו, ככלל הוא אומר "שבדרך כלל דרכי להתרחק מליתן את הסכמתי לענינים כאלה, בתקנות של מכירות, שלא יקרא על שמי, ושלא יתפרסמו היתרים כאלה - ממני".⁵⁰ למרות השמעתן של דיעות שונות וחלוקות בנדון, ולמרות ידיעתו שמדובר ב"טובת אחינו בעלי המחלבות", הוא לא רואה מקום לסטייה מהנראה בעיניו כשורת הדין המחוייבת, בפרט כאשר מצוי מוצא ע"י "נכרים שיוכלו לחלוב ויכנסו ברשיון הממשלה למושבות".

מעין זה גם בפעילויות חקלאיות נוספות, אשר היה חיוני שייעשו בשבת, ולכל היותר התיר בנכרים, ורק בנכרים,⁵¹ ואף זאת כאילו הנובע מהכרח הישוב.⁵² "תיקון הבאר של היקב" בשבת, חציבת האבנים ואף

⁴⁷ **אורח משפט**, צא: "הכשר מבד"צ של מצרים על הצוקער" ומסקנתו "שאינן חשש בזה כלל... לשימוש היקב", ואף ביחס למרכיבים נוספים - אם ניתן לשפר "מה טוב היה, אבל לבוא בגזרה חוששני מפני כבודו של כ'... הגאון הצדיק זצ"ל שכבר הורה להיתר".

⁴⁸ **אורח משפט**, סה - פנייה אישית לחלבן, שימנע מחלוקת החלב המוקצה בשבת, "וחלילה לסמוך על היתר בדוי מלב, שהכל חולים הם, בהיתרים בדויים כאלה תפוג תורה ח"ו".

⁴⁹ **אורח משפט**, שם, עה - "לחזק ולאמץ את ידי אחינו המתנחלים על אדמת הקודש".

⁵⁰ **אורח משפט**, שם, עו; אם כי הוא מוכן "להעלים עין מאלה שהם מקילין לחלוב ע"ג קרקע", וזאת הגם שאלה "היתרים דחויים שאין להם יסוד בהלכה... היתרים המביאים לידי גיחוך, שאינם כי אם סמיות עינים...", אלא ש"אי אפשר למחות ביד הנוהגים היתר בזה" ומה גם "שאלה שנסו לגלות דעתם בעניני ההיתרים הללו הם ת"ח גדולים, שהנני מכבדם ומוקירם" - שם סד, א-ה [בשולי הדברים יצויין כי סעיף ה - כבר פורסם ב**דעת כהן**, רלה; וסעיף ג - שב ופורסם "מחדש" ב**אוצרות הראי"ה**, ג, עמ' 1283-1284]; וראה **לשלושה באלול**, חוברת ב, פיסקה מז: "כשהובא לו ההיתר של רב ידוע לחליבה בשבת על גבי אוכלין... נדעזע ונאנח קשה ואמר - זהו מכשול".

לכל הנ"ל, ראה ח' פלס, 'בעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בא"י', **ברקאי**, ב (סתיו תשמ"ח), עמ' 108-132; הנ"ל, 'שיטתו של הרב זצ"ל בקשר לחליבה בשבת', **בירורים בהלכות הראי"ה**, הנ"ל, עמ' 317-313; מ"צ נהוראי, 'הערות לדרכו של הרב קוק בפסיקה', הנ"ל, עמ' 493-498; י' אבנרי, 'הראי"ה קוק ומגעיו עם אנשי העלייה השנייה בשנים תרס"ד-תרע"ד', **בשבילי התחייה**, א, בר אילן תשמ"ג, עמ' 65-69; ובספרי **מכותבי ראייה** הנ"ל, במסגרת 'החוג ההתיישבותי'.

[אגב כך ייאמר כי טיעונו של נהוראי, שם, אשר לפיו "ימות המשיח... נראו לרב קוק כמצאיות ריאליות" ולפיכך "בשאלות לאומיות מוכרעים פסקי ההלכה של הרב קוק על פי חזונו המשיחי הצופה למרחוק, ולא על פי מראית העין של המצב האמפירי הנתון" - מופרך מעיקרו, ועומד בסתירה להנהגות מנוגדות של הרב קוק עצמו בהזדמנויות אחרות; כאמור כאן בענין תיקון באר בשבת, הפעלת מכונת שאיבה בשבת, סוגים מסויימים של הרכבה, ועוד הרבה הכרעות שודאי אינן 'רצויות' לפי אותו 'חזון משיחי' ואף על פי כן הותרו - ועל כרחך לא זה הטעם ולא זו ההבחנה; ועוד חזון למועד ליבונה המלא והמפורט של סוגיית 'קולא - חומר'].

⁵¹ כהדגשתו, **משפט כהן**, קמו: "... נפלאתי מאוד איך באו הדברים לידי שגיאה כזאת, לחשוב שמותר לחלל ש"ק בשביל ארץ ישראל, בלא אותה ההגבלה שלמדנו מפי חז"ל... שרק לענין אמירה לנכרי שהיא שבות לא גזרו רבנן על קונה בית בא"י, ואומר לנכרי וכותבין לו אונו אפילו בשבת. וגם בענין זה נחלקו

בנייה, ע"י נכרים, מותרים "אם מבורר להם הדבר שע"י מניעת הבנין בשבת קרוב הוא שיצמח מזה הפסד גדול, במניעת עשיית היין ביקב בשנה זו, בשעת הדחק גדול כזה". נכון הוא שגם היתר זה מסוייג בתנאים ובהגבלות, והוא אף מלווה בהודאה כי "קשה לי מאד להרבות כ"כ בהיתירים" ובהבעת חשש "שלא אקרא ב"ד שריא"; ומכל מקום "אחרי אשר הודיעני כבודו שיש חשש של עיכוב הבנין למועד הביצוע... ושאינן דרך למלא החסרון בשום אופן... הנני מסכים להתיר לעסוק בחציבה...", וכל זאת מתוך ברכה ש"השי"ת יצליח כל מעשי ידי הבונים והמישבים את אה"ק, ירוממו אף ינשאו, לשם ולתהילה ולתפארת".⁵³

תעשייה

בהקשר זה של 'דוחק הישוב' כשיקול משמעותי לפסיקה, יש להוסיף ולהזכיר את 'פרשיית שמן השומשמן'; וגם אם אין בכך התאמה מליאה למונח 'מצוות התלויות בארץ' במובן ההלכתי, אלא לכל היותר במובנו המושאל והספרותי, אעפ"כ זהו נושא השב ומשקף היטב את הסוגיה. כאמור, בנדון זה - לא בעבודת האדמה עצמה עסקינן, אלא בעיבוד מוצריה: במפעל תעשייתי לשמן. 'הכשר' שנתן הרב קוק לאותו מפעל, ב'תקופת יפו', כולל הכשרת המוצר לפסח, עורר עליו את חמת בית-הדין-האשכנזי-חסידי שבירושלים, אשר תבע מהרב קוק לסגת מ'הכשרו'. תביעה זו גררה דיונים ארוכים הילך והילך, בינו ובינם,⁵⁴ ובמוקד רגישותו של הרב קוק ובשורש הכרעתו הוא מבליט את חיוניות קיום התעשייה לישוב החדש - מה שמצדיק לו את ההכרעה ההלכתית לא 'להחמיר' אלא לפסוק כשורת הדין; לא פחות - שכן הוא מבהיר עד כמה צודקת ומבוססת הפסיקה על אדני הלכה מסורתית מוצקה, אך גם לא יותר:

והעיקר אומר - שראוי לנו להחזיק כל דבר שנעשה בתיקון הישוב, ההולך ונבנה בימינו בחסדי השי"ת... יתחזקו ידי המתעסק בהמכונה החדשה, וייהו לו ריוח שיוכל לנהל את העסק שלו, וע"ז יראו עוד אנשים שהענינים המתילדים באה"ק לטובת בנינה מוצאים חיזוק מצד רבנים ובתי דינים... למה זה נכביד על מישבי אה"ק;⁵⁵

... עלינו להשתדל ליתן עוז ועצמה לכל דבר של חרשת המעשה שעושים אחינו ב"י באה"ק בכוחותיהם הרפים, יחזקם ד'. ולפי מידת הפרנסה המצומצמת, בעוה"ר, באה"ק... ובזה יתחזקו ידיו וינהל את העסק בטוב ויתחזק כח בנין אה"ק וישובה, שכדאי להתיר בגלל זה כל דבר שאפשר להתיר בשעת הדחק.⁵⁶

הפוסקים... וק"ו שחלילה לעלות על הדעת שום היתר ח"ו בחילול שבת של תורה... והדרך לדינא שחלילה לחשוב שמותר חילול ש"ק בשביל א"י...".

⁵² **אורח משפט**, נה - הפעלת מנוע ע"י נכרים לצורך שאיבת מים להשקאת בהמות בשבת, ושם גם ביחס לחליבה.

⁵³ **אורח משפט**, נ, נב-נד, אגרות אישיות ול"ועד המועצה לבנין היקב ברחובות"; לעומת זאת ראה שם, נא [זהה: **אגרות הראיה**, א, נו]: מחאה נמרצת נגד עוקרי גפנים בשבת, גם ע"י נכרים. אגב כך ראוי לציין כי עיון דקדקני בתכני התשובות ובתאריכיהן, פורך מעיקרה את טענת רוזנק, במאמרו הנ"ל שבי'תרביץ', עמ' 603, כי "... לאחר שבועיים, כשהתברר גודל ההפסד הכלכלי הכרוך בהפסקת העבודה, משנה הרב קוק את פסיקתו". תמיהני איך אפשר לדבר על "שינוי פסיקה", בעוד שהרב קוק עצמו שב לאותן הכרעות, אף לאותם לבטים, חודשיים מאוחר יותר - **אורח משפט**, שם, סימנים נג-נד, ה-ט אייר תרס"ז.

⁵⁴ תולדות הפרשייה, ומהלך הדין-ודברים שהתנהל בין בתי הדין, נסקרו בארוכה ע"י הרב מ"צ נריה, 'הוד והדר במלחמתה של תורה', **בשדה הראי"ה**, עמ' 145-180.

⁵⁵ **אורח משפט**, קיא - עמ' קיט.

⁵⁶ **אורח משפט**, קיב - עמ' קכה; וראה שם בסימנים קח-קיד, בירורים ארוכים ומסועפים.

נכון הוא כי טיעונים שכאלה, בהיבט הפרטני ובהיבט הציבורי, רווחים בספרות ההלכתית, ברם כאן בולטת העובדה שההתייחסות האידיאולוגית החיובית לפיתוחה של ההתיישבות החדשה, בחקלאות ובתיעוש, מנחה את הכרעתו, כביטוי-הוא-עצמו.⁵⁷

קיצורו של דבר, בכל דיוניו האמורים לעיל, עומד מצבו הכלכלי⁵⁸ של 'הישוב' במוקד הבחינה ההלכתית, אם כי לא קיימת מונוליטיות בפסיקה וההכרעה משתנה בהתאם לשיקולים נוספים. לעיתים תבוא 'קולא' הכרחית - "ואין כדאי כלל להחמיר בדבר הנוגע להרחבת הישוב, כי האי חומרא קולא היא, למעט בזה ח"ו ישוב אה"ק";⁵⁹ לעיתים תבוא דוקא 'חומרא', בהנחה שזו תשתלם בטווח ארוך - כדוגמת היקב הנ"ל; לעיתים יומלץ על פתרון חלופי, שכל עוד הוא אפשרי אין להיזקק ל'היתרים בדויים' - כדוגמת החליבה.⁶⁰ הצד השווה: הפן החיובי-הערכי של 'הישוב החדש' והיותו חלק אינטגרלי מתהליך 'התחייה', מהווה מרכיב מרכזי ואף מכריע בשיקול הפסיקה הלכה למעשה.

תופעת החילון והיחס ל'עבריינים'

תקופתו של הרב קוק מתאפיינת לא רק בהמשכה של תופעת חילון, אף לא רק במימד האידיאולוגי שניתן לה ומגבה אותה, אלא גם בהתפשטותה עד להפיכתה תפיסה שלטת ואורח חיים רווח אצל מרבית האוכלוסייה - אוכלוסייה המיישמת אותה על 'אדמת הקודש'. שוב אין מדובר ב'פרט' עברייני אלא ב'כלל' ובציבור, והרי זה יכול להתפרש הילך והילך, לחומרא ולקולא:

□ לחומרא - חמור הוא עניינם של רבים החוטאים משל יחיד, חמור עוונם וחמור עונשם;⁶¹

⁵⁷ ולפיכך יותר מתמוהים הם דבריו של נהוראי, במאמרו הנ"ל, עמ' 492, הסובר כי בנדון זה מבטא הרב קוק 'פסק הלכה פורמאלי ולא 'מטא הלכתי', בעוד שהרב קוק מפי עצמו אומר דברים אחרים. ⁵⁸ להיבט הכלכלי נילוה, לעיתים, היבט בריאותי, שגם הוא מצטרף לשיקולי הפסיקה, וגם בו גלוי שילוב המימד האידיאלי. דוגמא לדבר: **משפט כהן**, לו - דיון על דרך הטיפול בהפרשת תרומות ומעשרות מין היקבים, לאור טענת "הד"ר רופא המושבה - שמוכרח שפך היין להיות נפסק, מפני שנולדו על ידי זה מיני יתושים מיוחדין, שמביאין מחלות ר"ל [= רחמנא ליצלן]". בתשובתו ההלכתית של הרב קוק בענין זה, הוא מבחין באופן מפורש בין תקופה קדומה בה לא היה מדובר אלא בכמות קטנה של יין, וניתן היה להגיע לפתרון מרווח, ובין המצב הנוכחי של התפתחות הכרמים והיקבים, ובו מדובר "בשפיכת מאות ואלפים מדות של יין, שנתברר שיש בזה ח"ו חשש סכנה של מחלות בדורנו החלש והמפונק", ומכאן מסקנתו: "בשביל כך המשכתי להם את ההיתר", ומה גם "שאסור להרבות בנתינת מקום לרדות ולומר שדרכי תוה"ק אינם דרכי נועם, ח"ו". גם לדידו, שם, מדובר בהיתר שאינו מרווח, ואולם מאחר ויש לו תקדימים, יש לו סימוכין, ובעיקר - הוא הכרחי אם רוצים לתמוך במפעל התיישבותי רב-חשיבות זה ורוצים להשקיט את רטינות המתיישבים, לכן הוא מגבה את המשך ההיתר. [נראה גם **אורח משפט**, קטז: להתיר בפסח, לבני הקהילה האשכנזית - ולא לבני הקהילה הספרדית, שימוש בקמח מיובא מחו"ל, למרות שאין לו 'הכשר' טוב והוא משווק ללא פיקוח מספק - "והטעם פשוט, האשכנזים רבים מהם מורגלים בקמח אירופי... ותולין בענין הבריאות מרוב הרגל, מה שא"כ הספרדים הרגילים בתבואת הארץ, אשרי חלקם."]. ⁵⁹ **אורח משפט**, עמ' רנה [השלמות **למשפט כהן**, יא].

⁶⁰ וראה דברים שכתב הרב קוק עצמו, **בדעת כהן**, טז (עמ' מב): "... הענין של שעת הדחק בודאי מסור לכל מור"ה [= מורה הוראה] מר באתריה להבחין את הענין", והרי "אי אפשר להתוכח בשיקול דעת כזה, שאין הדעות שוות". נתוני המקום, הזמן והחברה, ישפיעו איפוא על הפסיקה.

⁶¹ הרב קוק עצמו כותב כי "מה שמחמיר את הענין של האיסור הוא, מה שנעשה בתור פעולה של קהל ועדה וישראל, שכבר כתב ע"ז הרמב"ם במורה נבוכים ג', מא, שבכל איסור ובכל עברת מצוה שנעשה ביד רמה

□ לקולא - שמא נגרר היחיד 'שלא ברצונו' אחר החברה, ולפיכך מן הדין, ובודאי מן החסד, לשופטו לקולא.

פועל-יוצא של השאלה יעמיד את גידרו ההלכתי של "מומר" במוקד השאלה: האם גידרו נשאר קבוע, כמקדמת דנא, ומה שהיה הוא שהוה ושיהיה, או שמא גידרו ההלכתי, ודיניו, משתנים בהתאם לחילופי תקופה, דור ואיזור,⁶² והמומר לשעבר ייחשב עתה שוגג ואנוס.

יתירה מזו; הדברים אמורים לא רק לגבי האישים, העבריינים, אלא גם לגבי העבירה עצמה - האם להתייחס אליה באופן מיקל יותר לעת תקופה כזו אשר 'דשו בה רבים', או שמא יש דוקא להחמיר בעניינה לאור פריצת הגדר.

שאלה זו ראוי לה להסתעף לכוון נוסף - שקלולם של עבירות ושל מצוות, הן אצל יחיד והן גם אצל ציבור. האם יש להתייחס ביתר-הבנה לאותם עבריינים אשר לצד הגנאי שבעבירותיהם, צדדי זכות אחרים לצידיהם; ומה יהיה היחס כאשר הם עצמם אינם מודעים לצד המצוה שבמעשיהם, אלא עושים מעשיהם מסיבותיהם-הם, והרואה הרבני הוא 'המתרגם' זאת למצוה; האם גם זאת לזכות ולמצוה ייחשב.

התבוללות - רפורמה

התיישבותם והשתרשותם של יהודים בתפוצות בכלל, ובארה"ב בפרט, גררה בעקבותיה תופעות מרובות⁶³ והביאה את הרב קוק לחששות גדולים אודות שמירת צביון היהדות המסורתית שם.⁶⁴ מיותר לומר שהתחזקות מעמדן של תנועות רפורמיות לא היקל ולא צימצם את החששות.⁶⁵ בענין זה הוא לא רק קורא

ע"י עדה מישראל יש לזה דין עיר הנדחת, וחלילה לזרע קודש שיכנסו במצודה רעה כזאת" - **אורח משפט**, לה (עמ' מח).

וראה עוד לענין זה את דבריו של ר"י עראמה, **עקידת יצחק** [פרשת וירא], שער כ, ביחס לחטא אנשי סדום וכן מעשה פילגש בגבעה, ומסקנותיו "אודות הנשים הקדשות" שבזמנו ובמקומו; [לענין זה עצמו, של השוואת סדום ופילגש בגבעה, ואמירת הרמב"ן בענין זה, ראה גם את דבריו של הרב קוק עצמו, **באגרות הראיה**, ב, עמ' קצא]; וראה ר"ש אבינר, 'חטאת ציבור מול חטאת יחיד', **הקיבוץ בהלכה**, שעלבים תשמ"ד, עמ' 65-69; ר"ש גולן, 'יחיד וציבור', **מכילין**, אלון שבות תשנ"ח, עמ' 59-75; ז' לב, **מערכי לב**, ירושלים תשנ"ו, עמ' קצג ואילך.

⁶² במידת מה - ולהבדיל - דומה הדבר לשאלת גידרו של 'תלמיד חכם' בימינו, על כל המשתמע מכך להלכות הרבות הנובעות מגדר הלכתי זה, ולמעשה אף ביחס לכך טוען הרב קוק שפלוני (הר"מ קאללער) "הוא בר אוריין, שאפשר לתארו בגדר ת"ח ג"כ, עכ"פ לפי הדור" - **דעת כהן**, נט.

⁶³ מהן, כמובן, סוגיות נוספות, שגם הן זוקקות מענה הלכתי, כדוגמת כתיב השמות הלועזיים בגיטין - ראה התייחסות מקיפה **בעזרת כהן**, פח. תופעה זו, ושאלת דינם של השמות, מהוה אמנם גם היא פועל יוצא של מגורי יהודים בתפוצות, ועם זאת לעיקר ענייננו אין להם נגיעה, שכן עקרונית השאלה רלוונטית במידה שוה גם ביחס לשומרי מסורת; היא לא בבואה למעמדו הרוחני של הדור; ועיסוקו של הרב קוק בה אינו ייחודי, אלא חופף וזהה לעיסוקם של פוסקים אחרים.

⁶⁴ הרב קוק סבור כי לא זו בלבד שכל דרכי ההלכה נוהגות בארה"ב, כשם שהן נוהגות בכל מקום, אלא שהדבר אמור גם ביחס למנהגים עדתיים - ראה **דעת כהן**, מו, ביחס לניקור הבשר: "... ומאחר שכל קהלות אשכנזים נוהגים בחומרא זו... בניקור חוטי החזה, פשיטא שגם תפוצות אחינו שבאמריקה הם בכלל זה [ואם הם מקובצים ממקומות שונים, זאת היא סברא מועילה להחמיר... ולא להקל]".

⁶⁵ וכבר כתבתי בספרי **מכותבי ראיה**, הנ"ל, במסגרת 'חוג התפוצות', שכמות אגרותיו לכוונם של יהודי ארה"ב עולה לאין שיעור אחר ביקורו הממושך שם (תרפ"ד-תרפ"ה), חשיפתו למתרחש באותה תפוצה והיכרותו עם מנהיגיה; ראה שם.

לתיקון פרצות, אלא גם מבהיר את החומרה ואת הסכנה אשר עלולים לנבוע מכך, ומכאן צידודו - לעיתים - בחידוש תקנות, גזירות וסייגים מגבילים.

הלכות התפילה והליכותיה

נושא בולט לסוגיה זו מהווה מיבנה בתי הכנסת וסדרי התפילה: הפרדת עזרת הנשים מעזרת הגברים ושליטת 'חזניות'.⁶⁶ בדברים אלה הוא רואה "יסודי יהדות ועיקרי תורה - יסוד קדושת ישראל", וחומרה יתירה להם בהיותם "דברים המסורים לציבור ונעשים בהקהל, הקובעים את חותמם על צורת העדה בכללותה". הוא מוסיף שההיסטוריה מעידה על גורל אותם "מהרסים הראשונים... יודעים אנחנו מה עלתה בידם, שרובם ככולם נשתכחו מהם ומזרעם כל יסודי האמונה... והרבה מהם נשתמדו ונבלעו בין גויי הארץ ונכרתו לגמרי מבית ישראל" בהתבוללות גמורה,⁶⁷ ואף אותם "אשר לא עשו עדיין את הצעד הזה, של השמד המכלה, הנה הם כאברים מדולדלים בגוף האומה... ועינינו רואות וכלות עליהם...".

הסיבה שהוא נזעק לטיפול באותן פרצות נובעת מהתפשטות התופעה ומחידרתה מן המחנה הרפורמי לתוככי מחנה "אחינו החרדים", ורגישות יתירה מגלה הרב קוק לנושא זה בהיותו קשור לענייני צניעות והיותו ביטוי להיגררות אחרי "מנהגים זרים של אומות נכריות", 'חוקות הגוי'.⁶⁸ הלכה למעשה הוא לא רק שולל את ההנהגות הנ"ל, אלא אף קובע בזה מסמרות של גזירה ושל תקנה - "איסור גמור מעיקר הדין להכנס ולהתפלל בבתי כנסיות כאלו", אם כי הדבר אינו מחודש לראשונה על ידו אלא, כהדגשתו, הדבר נעשה מתוך היסמכות על "גדולי עולם בדורות שלפנינו".

לענין סדרי התפילה וההקפדה על שמירת צביונם המסורתי,⁶⁹ שב הרב קוק פעמים נוספות. הוא שולל לדוגמא העלאתו לתורה של יהודי שנשא נכרית - "ראוי לקרבו בדברים רכים" אך "אי אפשר ליתן עליה

⁶⁶ **אורח משפט**, לה - פורסם [באופן זהה לחלוטין!] בקובץ **מאמרי הראי"ה**, ב, עמ' 511-515: 'למקדש מעט'.

⁶⁷ שם; וראה גם בעמ' נ: "בדורות שעברו הרי השחיתו בזה פושעי ישראל ויצאו לחקות את הגויים בכוונה כדי להתדמות להם, וחשבו בטעות שע"ז שיחנפו אותם בזה שיתנהגו כמנהגייהם יחדלו מלשנא אותם ויזכו לזכיות, ובסוף יצאו רבים מהם לשמד ולהתבוללות בין האומות, ועתה נתגלה שלא הועילו כלל בזה, והשנאה נתגברה ע"ז עוד יותר... עזבו את קדושת הברית ורבים מהם נשאו נשים נכריות ובודאי אסור לחקות אותם".

⁶⁸ דוגמא נוספת לענין דומה, ויציאתו חוצץ - ובחומרה - נגד הטמעתה של 'הנהגה זרה', מהווה התייחסותו לשריפת מתים וקבורת אפרם. לענין זה הוא מציין, **בדעת כהן** - קצו, שהתקיימה "אסיפה מרבנים גאוני אה"ק בבית", נוסחה "מחאה" חד משמעית, ואף התקבלו החלטות אשר תמציתן: "שכל ח"ק [= חברה קדישא] אסורה להתעסק באפר השרופין הנ"ל, ואסור לקבל את האפר לקבור אותו בקברי ישראל ולא לעשות שום סדר של כבוד המתים באפר השרופים". עיקרי הנמקתו מהווים שילוב של טיעוני הלכה, יסודות אמונה, חיזוק נוהגים קיימים, ולא פחות מכך מאבק נחרץ בתופעה חברתית מתפשטת: "עיקר מנהג מחודש זה נובע ממקור משחת, מהאנשים שרוצים להמיר דת ותורה... עבריינים המבטלים את כפרתן של נפשות ישראל ומשאירים את עוונותם על עצמותם... לעשות דבר שלא כחוקות היהדות מדרך התורה ולחקות מה שאחרים מהאומות עושים, קורין זה ניוול... אסור לחקות את המינים בכל דרכיהם... מטים ע"ז את לבות פשוטי בני אדם להיות כופרים או מזלזלים ומספקים ח"ו באמונת תח"מ" [= תחיית המתים] שהיא עיקר בתורה...". בהתאם לכך הוא מנחה רבנים שונים, בארץ ובתפוצות, הלכה למעשה כיצד לנהוג - ראה שם, ובסימן קצח.

⁶⁹ ראה גם התייחסותו השלילית למנהג נישוק הבנים בבית הכנסת - **אורח משפט**, כב [תשובה שיזכתה' לפרסום זהה (!) חוזר ונשנה שלוש פעמים: שם (באותו חיבור!), עמ' רמו; וכן באגרות הראי"ה, ד, א'קמו].

לס"ת ולפתוח [בברכה] אשר בחר בנו מכל העמים";⁷⁰ הוא מכריע שלא למקם אורגאן בבית כנסת, שכן "נמנו כבר גאוני עולם בדורות שלפנינו ונאסר במנין, מפני חוקות הגויים... ואין מקום לזלזל" באיסור חמור זה;⁷¹ וככלל הוא תובע את השארת המיבנה⁷² והסדרים⁷³ כתיקונם.

בהקשר זה ראוי לשים לב ולתת את הדעת לשתי חריגות בהנהגתו של הרב קוק ואופן טיפולו בנושא זה, ביחס להנהגתו במקרים אחרים - חריגות המעידות היטב על החומרה בה ראה הרב קוק את תופעת הרפורמה. חשיפת רקע אותה 'תשובה'-מאמר' מלמד כי היא מהווה אליבא דאמת חיזוק ידיהם הארגוניות של 'הרבנים הגאוניים חברי אגודת הרבנים האורתודוקסים', ולמעשה בכך הרב קוק מביע דיעה ומתערב בעניינים ארגוניים-פנימיים, שלא כדרכו, ואף אמירותיו הבוטות, הנחרצות והתקיפות בנדון, בהחלט שונות מסגנונו השגרתי. אין זה אלא שהוא רואה בכך סוגיה כבידת משקל ומשמעותית ביותר, לא 'ארגונית' ודאי לא 'פנימית', אלא כזו שנוגעת לעולם היהודי כולו, ולפיכך מחייבת טיפול הולם.⁷⁴

⁷⁰ **אורח משפט**, השמטות ומילואים, עמ' רסד - כב: לשאלה ב'. [קניסה מקבילה ל"פרנס פושע - מניעת עליה לתורה", ראה **דעת כהן**, עמ' שעא]. פסיקה זו טעונה השוואה עם פסיקה מקבילה, סותרת לכאורה, ביחס לרופא כהן המטמא עצמו במגע בניתוחי מתים - **אורח משפט**, כט. לגבי הורה הרב קוק "שאם הרופא הזה הולך בדרך התורה, בכלל, כדאי לדון אותו לכף זכות... כדי שלא להרחיק אלה שהם באים להתקרב לקדושת ישראל, כדאי לדון אותם בזה כשוגגים", ולכן אין להימנע מהעלאתו לתורה. דומה כי ההבדל בין שתי ההנחיות נעוץ לא רק בעובדה שלגבי הרופא יש לו על מי לסמוך [דעת הר"א ממיץ] - גם אם לא נפסק כמותו, אלא בראש וראשונה מצד הרגישות והחומרה היתירה שראה הרב קוק ברפורמה ובהנהגותיה.

⁷¹ **אורח משפט**, השמטות ומילואים, עמ' רסד - כב: לשאלה ג'. יש להוסיף כי באורח משפט - לו, הוא מדגיש כי אין לערוך בסוגיה זו הבחנה עדתית, ולהתירה לספרדים, בתואנה "שכל האיסורים שנאמרו בזה מגדולי רבותינו האחרונים בדורות הקרובים שלפנינו לא נאמרו אלא לאשכנזים ולא לספרדים" - ולא היא, שכן "נראה פשוט שאין לדברים הללו שום יסוד" וזאת משום שהוא אינו רואה ענין זה כ'מנהג' אלא כ"דברים שהם גופי תורה ואינם שנויים כלל במחלוקת בין חכמי תורה", "אחד מיסודי דת תוה"ק". שם הוא גם מדגיש שיש בכך משום איסור הליכה בחוקות הגוי, באופן החמור שלו.

⁷² לא רק ביחס לעזרת הנשים, הנ"ל, אלא גם ביחס למקום הבימה. באורח משפט - קמט, הוא מבהיר לגבאי בית הכנסת של המושבה זכרון יעקב, "שיסוד מוסד הוא שלא לשנות ממנהגי אבותינו הקדושים נוחי נפש ז"ל, ולהשתוות עם כללות עם קודש בכל דרכי עבודת השי"ת הוא עיקר גדול בתורה". משום כך אין לשנות מן הנהוג המקובל: מיקום הבימה במרכז בית הכנסת ועמוד התפילה לצד ארון הקודש, ומה גם שהשינוי כרוך בחוקות הגוי. (וראה שם - לא).

⁷³ לאידך גיסא, המסורת המקובלת גם מצמיחה 'קולא', כאשר מדובר בנוהג שהוא כשלעצמו מתמיה למדי, ועם זאת - כיון שנהגו בו אין לבטלו. דוגמא לדבר, ראה **דעת כהן**, סד [= זהה לחלוטין, **אורח משפט**, כא (א); והשווה **עזרת כהן**, עמ' שצג]: דיונו בסוגיית עיטורם של סידורים ושל מחזורים, פרוכות וחלונות בתי כנסת, בצורות של כוכבים ומזלות. הוא אמנם תמיה הלכתית על התופעה, אך מאחר והוא מכיר - ואף מעיד מילדותו - על קיומה, "נראה שהוא מנהג עתיק מאוד", ולכן "כיון שכבר למדו גדולים עליו זכות, הנח להם לישראל". [לעומת זאת "אם הם מצוירים צורת אשה, ודאי יש לצאת במחאה גדולה" - לא מעיקר הדין, אלא משום "זילותא"; ראה **עזרת כהן**, שם, ואורח משפט, שם, (ב)].

⁷⁴ דוגמא דומה להתערבות ולנחרצות, ואף זו ביחס ליהודי ארה"ב, מצויה בהתייחסותו למכשול ופירצה בענין חמץ בפסח - **אורח משפט**, פו: "ע"ד ההתנהגות של החמץ באמעריקא, נעויתי לשמוע גודל הפרצה בעוה"ר, ד' הטוב יכפר בעד... איני יודע כלל איך אין רבני אמעריקא מתועדים ביחד לראות תחבולה על פרצה גדולה כזאת להסירה", והוא ממליץ "...כל מה שאפשר לכת"ר לגדור הפרצה בתור קנס, ודאי תבוא

החומרה באה לידי ביטוי נוסף, בולט לא פחות, בסוגיית מינוי מנהיג דתי. להלן נבהיר עד כמה התנגד הרב קוק נחרצות למינויים של מנהיגים דתיים - שלוחי ציבור, שוחטים ומסדרי קדושין - שהם עבריינים, אוכלי נבילות וטריפות, מחללי שבת ומגולחים באיסור. והנה, למרות זאת, כאשר נודע לו ששליטת מינויו של עבריין שכזה בתפקיד מנהיגותי, תוביל את הקהילה לזרועות הרפורמה, הוא מורה מפורשות על העלמת עין ועל השארת העבריין בתפקידו.⁷⁵ לדידו, הסתפחות על "הקהילה הרפורמית" משמעה הובלה ישירה "לטמיעה בין הגויים",⁷⁶ ולכן "עת לעשות ולהפר תורה - לקיומה"; ואין לך כדוגמה זו להבלטת הסכנה העצומה שראה הרב קוק ברפורמה, עד נקיטתו הלכה למעשה בעקבות חששותיו. קיצורו של דבר, מכנה משותף לכל אלה מהווה גילוי רגישות גדולה מצידו של הרב קוק להתפתחות תופעת הרפורמה, להתפשטות נוהגיה בכלל ובענייניה של תפילה בפרט, עד וכולל מאבק נחרץ עם השתרשותם.

נשואין אזרחיים

תופעה נוספת שהיא לו פועל יוצא של התבוללות ושל השפעת רפורמה, מהוים הנישואין והגרושין "בערכאות". הן בעת ביקורו בארה"ב (תרפ"ה), והן מאוחר יותר, נשאל הרב קוק ע"י רבני ארה"ב (פיטסבורג וקליבלנד), בעניין מעמדם ההלכתי של אותם נשואין וגרושין 'אזרחיים'. מסקנתו היא⁷⁷ כי יש לדחות את תוקפם של הנישואין ולא לחוש מהכלל הנקוט דרך כלל בהלכה:⁷⁸ "אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות". קביעה זו מבוססת לדידו על הניגוד הגמור שבין מעשה זה - לקדושין, שכן כאן יש "לנו הוכחה שאינו רוצה בסדרי קידושין של ישראל", עובדה שנישא וגירש בערכאות. לכן, אם לא ניתן להמציא גט, כלל אין לחוש לתוקפם של הנישואין. רק "אלה שמתוך רשלנות או הדיוטות נסתפקו בנשואין הללו יש חשש של קדושין... אבל אלה שמתוך ההפקרות ובעיטה בדת ישראל חיים כבר... אין לחוש לקדושין אצלם". כך בנשואין 'אזרחיים', וכך גם בתוצאותיהם של נשואי 'תערובת'. גם אם בן הזוג הנכרי מבקש להתגייר, הרב קוק שולל על הסף בקשת גיור 'לשם אישות' או "בשביל דברים של חמירות ותאות לב". הוא עושה

עליו ברכה, ואם ימצא שיש תועלת בהכרזת איסור על החמץ ודאי נכון לגזור איסור כדי לגדור גדר" - קנס וגזירה, אשר לפי שורת הדין לא היה בהם הכרח, וככל הנראה אף הן לא נאמרו אלא מחמת הרגישות לימקום 'ארה"ב], ל'אוכלוסייה' [המושפעת מן הרפורמה] וליזמ' [התחזקות הרפורמה]. דוגמא נוספת, ואף היא ביחס ליהדות אמריקה וקנדה, מתפרסמת בקובץ **לדור אחרון** [אסופה הלכתית בענין תנאי ושליחות לגט בנשואין], אגודת הרבנים בארה"ב וקנדה, ברוקלין תרצ"ז. הרב קוק מצטרף שם לדעת אותם רבנים ששללו יוזמה אשר ביקשה לאחד ולבצע שליחות לגירושין בעת עריכת הנישואין. [יצויין כי נכון הוא שענין זה נדון על-ידו גם במסגרות אחרות - ראה **עזרת כהן**, קז (= זהה !): **אורח משפט**, עמ' רנח, סוף סימן יג), ברם שם הוא מתפרסם ללא ממוען (ואף לא בדיוק ע"י הרב קוק, ראה **עזרת כהן** שם, עמ' שצב, בשולי התשובה); וראה גם **עזרת כהן**, מב; וכן **אוצרות הראי"ה**, ב, עמ' 861. לעומת זאת, בקובץ הנ"ל, כמו גם בקובץ **הסכמות הראיה** - לח, הוא מובע מפורשות ביחס לארגון שבתפוצות].⁷⁵ **אורח משפט**, יג - כתבהרה לפסיקה שם, יב.

⁷⁶ נכון הוא שזה אינו מובן מאליו, והרב קוק מבקש הבהרות לנתונים המוצגים לפניו. "אנחנו מרחוק אין אנו יכולים לדעת אם הציורים שמציירים הצדדים הם ע"פ האמת, אבל אם יהיה זה דבר אמת... ולא יתבטל הקיבוץ אם הוא באמת נועד להציל את נדחי אחינו אלה מלהטמע בין האומות".

⁷⁷ **עזרת כהן**, לח-לט (וראה שם, כ); והשווה אסופת סיכומי דברים הלכתיים לסוגיה זו באוצר **הפוסקים**, חלק י, סימן כו, א, סק"ו, אות ג, עמ' 10-16. [יצויין כי מסקנתו של הרב קוק עצמו 'יהירה ומוגבלת', לדבריו, הן משום קבלתו על עצמו "שלא להוציא דבר למעשה בענינים של דבשב"ע [= דבר שבערוה] בימי נדודי, עד אשר יעזרני השי"ת ויביאני לאדמת הקודש, לשוב לעבודה" ביחד עם קיבוץ חכמים, כאשר היה באמנה אתי מאז בעה"י", והן "מפני שהדבר צריך בחינה רבה בהאישים, והמכשול הוא קרוב"].

⁷⁸ סיכומי דברים, ביחס לשימוש ההלכתי בכלל זה, ראה באנציקלופדיה **תלמודית**, א, תקנ"ג ואילך.

זאת בין אם הבקשה מוגשת לכתחילה ובין אם מבקשים הכרה בדיעבד: "...ראוי למחות בכל האפשרות בענין זה..."⁷⁹ - הגם שהשלכת הסירוב על בני הזוג ידועה; ועוד הוא מגנה בחומרה את "ההדיוטות" [הני דמתקריין רבנים] שעורכים גיורים שכאלה. "חייבים כל ת"ח ורבנים מובהקים לאזור חיל ולעמוד נגד הפירצה", אפילו במחיר תקנה "שלא לקבל גרים כלל" בארצות מסוימות.⁸⁰ שלילה מוחלטת זו של הנשואין האזרחיים, נשואי התערובת ובקשות הגיור הנובעות מהן, קשה שלא לראותם בזיקה ישירה להתנגדות התקיפה שרוחש הרב קוק לכל שיש לו לו ריח התבוללות וכחלק מן המאבק בתופעה. משום כך אף שמדובר בנושאי אישות החמורים, הוא אינו מהסס לדחותם⁸¹ על הסף.

מילה

נושא נוסף, בהקשר דומה, מהווה סוגיית המילה,⁸² וליתר-דיוק היחס לאותם שנמנעים מלמול את בניהם ואף את עצמם, כחלק מתהליך ההתבוללות.⁸³ לענין זה הוא מוכן להצטרף לתקנה מחודשת, אשר עניינה בקנס השולל הבאה בברית נישואין של "ערל ישראל המומר לערלות"; ולמרות שהוא עצמו מצוין כי לא זו שורת עיקר הדין, ואף שידוע לו כי עלולה לצמוח מכך מכשילה גדולה של נישואי תערובת, "מ"מ בזמנינו... נכון הדבר מאוד לתקן תקנה גדולה זו", ובפרט באותה "מדינה שמצאה [הפירצה] קן לה".⁸⁴ נושא זה בא כמוכרן לידי ביטוי בילדיהם של הנישואים נישואי תערובת. "פשוט" לו לרב קוק שבן ישראל הנולד לו מן הנכרית, נחשב כנכרי לכל דבר, גם אם נימול לשמונה;⁸⁵ הוא מבהיר כי כלל אין להשתדל במילתם, ואדרבה יש להימנע ממנה - אלא אם כן מדובר בגירות, כמובין;⁸⁶ ומאידך, גם בכל הנוגע לגירות, הוא כלל לא מאפשר אותה בלא מילה, גם כאשר קיימת מניעה רפואית, "כי אין לשער גודל המכשלה שתצא מזה, כשיתפרסם הדבר שאפשר ע"פ סמך הרופאים להקל בהכנסת גרים כאלה בלא מילה";⁸⁷ וכן הוא מביע שלילה לאפשרות מילה ע"י נכרי.⁸⁸

⁷⁹ **עזרת כהן**, יד; וראה גם **דעת כהן**, קנד-קנה, ביחס לגיור שאינו נעשה בכוונה מליאה לקיום מלוא תורה ומצוות.

⁸⁰ **דעת כהן**, שם: לבואנוס איירס - ארגנטינה ולמידלסבורו. וראה **אגרות הראיה**, ג, תתקיט: "... ישר חיליה על אשר יאזר כגבר חלציו לקנא קנאת ד', להרחיק בכל מה דאפשר את הבוגדים בברית ד' ותוה"ק, להטמע בנות גויי הארץ... ומעשה נחמיה יוכיח... שהוא כאילו נתחתן בעבודה זרה..." (וראה שם, תתצא).
⁸¹ במידת-מה יצאה מן הכלל עדותו על סירובו לבטל למפרע גיור לשם אישות, למרות שמדובר היה בעיגול, ראה **עזרת כהן** עמ' מ, וכן **דעת כהן** עמ' רעח-רעט ושם עמ' רפא. בכך, למעשה, הוא נותן תוקף מסויים - ולו בדיעבד - לאותו גיור ולאותם קדושיין.

⁸² סוגיית המילה, והמסתעף ממנה, טעונה השלמה באיזכור יחסו החד-משמעי לסוגיית המציצה, ומאבקו התקיף ברוצים לבטלה - ראה **דעת כהן** קמ-קמב, וכן שם עמ' קמה ועמ' קפט, ו**באורח משפט**, עמ' רע, אות ב, וכן **אוצרות הראי"ה**, ד, עמ' 135-139; וראה שם קלט, ושם קמג-ד, על הפריעה.

⁸³ **אורח משפט**, עמ' נ: "... בדורות שעברו הרי השחיתו בזה פושעי ישראל ויצאו לחקות את הגויים בכוונה כדי להתדמות להם...ומהם גם אלה שעזבו את קדושת הברית, ורבים מהם נשאו נשים נכריות...". [וראה **דעת כהן**, קמו: ברכתו ועידודו של הרב קוק לפרסומו של ספר הסברה באנגלית, בעניינה הרעיוני וההלכתי של מצות המילה; והשווה שם, ק: ספר הסברה באנגלית בענייני מקוואות].

⁸⁴ **דעת כהן**, קצד. [בשולי הדברים צריך לציין שלחומרא הוא כמוכרן חש לאותם קידושיין, ולא תותר האשה לעלמא בלא גט].

⁸⁵ **אורח משפט**, השמטות ומילואים, עמ' רסד - כב: לשאלה א'.

⁸⁶ **דעת כהן**, קכו, עמ' רלט [ב]; וראה שם, קמו-קמט.

⁸⁷ **דעת כהן**, קנ.

⁸⁸ **דעת כהן**, קלח [והשווה **מנחת אברהם**, א, לרב א' שפירא, ירושלים תש"ן, סימן טז].

קיצורו של דבר, את המילה הוא רואה כאבן יסוד בקדושת עם ישראל, והוא משלב את חיזוקה במסגרת מאבקו בתופעת ההתבוללות בכללה. הוא עושה זאת הן בגיבוש וניסוח עיקרי דיניה של המצוה, ולא פחות מכך בניסוח תקנות ובהסכמה לקבלתן של גזירות מחודשות.

ה'מומר' בזמן הזה

עיקרי ההכרעות עד כאן נבעו מיצירת סייגים ותיחומים 'שליליים', לחומרא, כחלק ממאבק בתופעות שהן בבואת 'הדור'. לאיך גיסא, תופעות 'הדור' יוצרות במקביל גדרים 'חיוביים', לקולא, מחודשים לא פחות. הרב קוק עורך בחינה מחודשת לגידרו ההלכתי של 'מומר',⁸⁹ על ההשלכות המעשיות שנגזרות מכך, ואף כאן דומה כי לא ניתן לנתק את הכרעתו הפסיקתית מגישתו הרעיונית-השקפתית על מעמד 'הדור' ולא לראות את השפעתה הישירה על הפסיקה.

ה'הדרת פנים'

כך כדוגמא בעניינה של התגלחת.⁹⁰ את תופעת הגילוח החשוד באיסור [= גילוח בתער], הוא רואה בחומרה רבה והוא מעודד הסברה לגדרי ההלכה.⁹¹ בכך כשלעצמו אין כמובן רבותא, ברם בעיניו כדי כך חמורים הדברים, עד שהוא מקיים דיון על הגדרת המתגלח "עובר עבירה לתיאבון בתמידות", מה שיביא להפקעתו הלכה למעשה מכלל "רעך" ואף לשלילת מחויבות להחייאתו ולהצלתו! ויצויין, הרב קוק דן כך, למרות שהוא עצמו מעריך כי "רוב המגולחים במדינה זו [= אנגליה ואירלנד] - באיסור הם מגלחים",⁹² ועם זאת יש צד לדונם כך.

מסיבה זו, כאשר הוא נשאל על כשרותו של שו"ב [= שוחט ובודק] שהוא מגולח, ולא ידוע "אם בהיתר או באיסור", תחילה הוא משיב כי דרך כלל "מינוי שו"ב - ראוי שיהיה ירא שמים ביותר", והלה שחשוד בעבריינות כה חמורה ודאי אינו כזה ולכאורה אינו ראוי לתפקידו. עם זאת, למעשה, מאחר ובאותו מקרה היה מדובר במצב של 'הצלה', ומאחר ואין מדובר במצב שהעבריינות "היא עיקר עסקו כל היום מדי יום ביומו", ואף לא מדובר בתחום "שהוא בין אדם לחבירו", לכן היקל לבסוף, בהסתמכו על שיטת פוסקים (ב"י, סמ"ע, פרישה). ברם כל זאת מתוך לבטים הלכתיים קשים, בהדגישו שההקלה נובעת מהכרח ההצלה, ובהתניית ההכרעה בקבלתו להבא תיקון מעשיו המקולקלים.⁹³

⁸⁹ מובן מאליו כי לצד הבירור 'המחודש', הוא עורך במקביל עיונים ובירורים למדניים 'שגרתיים' בסוגיות שונות הנוגעות להלכות מומר - 'שיעור חזקת מומר'; שיטת הרמב"ם בפסול מומר; הבחנת מומר מערל; בין 'לתיאבון' ו'להכעיס'; התראת מומר ועוד - ראה **דעת כהן**, ח; סח; קצג-ד-ה; רכז; ועוד; וראה **עזרת כהן**, כא.

⁹⁰ על גידרה של העבירה, ומידת חומרתה, ראה **אנציקלופדיה תלמודית**, יא, ערך 'השחתת זקן', עמ' קיח ואילך.

⁹¹ מכתבו של הרב קוק [שבט תר"פ], בתוך ספר **פרי עץ הגן** [כללים קבליים בכוונות התפילה], לרב י" קצין, ירושלים תרצ"א, עמ' צח-צט [= **אוצרות הראי"ה**, ב, עמ' 912]: "... חובה קדושה ומצוה רבה לפרסם ברבים האמת הגדולה הזאת - שעל גלוח הזקן ע"י תער עוברים בחמשה לאוין מן התורה, ועל הסרת הזקן ע"י סם אין עוברים בשום לאו, ואין בזה כי אם מנהג במקום שנהגו, ומשום משנת חסידים, אבל מצד גוף הדין של תוה"ק ע"פ הגמרא והפוסקים, הוא היתר גמור. וזכות הרבים היא ביד כל אדם מישראל שיתעסק להשתדל שכל אותם האנשים המגלחים את זקנם בתער... שהם יסירו אותו בסם..."

⁹² **דעת כהן**, עמ' יד; **עזרת כהן**, עמ' שנא.

⁹³ **דעת כהן**, ו. בדיוק מסיבה זו, כאשר לא היה מדובר במצב 'הצלה' כה נצרך, החמיר הרב קוק ושלל מינוי הקבוע של שו"ב אשר בנוי מחללי שבת בפרהסיא - ראה **דעת כהן**, ז: "בודאי מכוּעַר הדבר... אין לך חילול השם גדול מזה". אם כן, למרות שהשו"ב עצמו כלל לא היה חשוד שם בעבריינות, כאותו 'מגולח' הנ"ל, עם

סייגים אלה הם המסבירים מדוע במקרה אחר, כאשר הנסיבות הללו לא קיימות, ונודע לו כי "שו"ב באיזה ביהכ"נ שם ["ק' אללענטאון פא באמעריקא"], והוא מתכנה בשם רב, הורה היתר להמלוים [את המת] לנסוע באוטובילים, וגם הוא נסע עמם ביר"ט [שני של גלויות], או-אז מצא הרב קוק לנכון להביע מחאה תקיפה על העבריינות, ולהבהיר "את חומר האיסור", תוך המלצה לרבני המקום לדון נחרצות בעניינו של אותו אדם.⁹⁴

ענייני אישות, שבת ועדות

מכל מקום, וכאמור, גילוח אסור חמור בעיניו עד פסילתו של שו"ב, וכך היה נוהג למעשה, לולא היה מדובר, כאמור, במקרה של 'הצלה'. ולמרות זאת, כאשר הוא נשאל לכשרותו של גט אשר נשלח בידי "שליח שהוא בלי זקן", הוא מבהיר כי אין לפוסלו בחשש "רשע", לא רק משום שיתכן שגילח בהיתר - דבר שאינו סביר מאחר וכאמור, הוא עצמו סבור ש"רוב המגלחים מגלחים באיסור" - אלא "שמה אינו יודע שהוא איסור, כמצוי בעוה"ר".⁹⁵

כלומר, למרות החומרה היתירה בה הרב קוק מסווג את העבירה, הרי עובדת התפשטותה של העבריינות והיותה מקובלת בציבור, יוצרת בסיס להקלה, הן ביחס להגדרה ההלכתית עצמה והן ביחס לקביעת מעמד העבריינים.⁹⁶

הוא הדין בעניינם של עירובי חצרות ושיתופי מבואות.⁹⁷ המדובר היה במקרה שאחד מהיהודים הדרים שם, באותו מיתחם, "מחלל שבת בפרהסיא", ולפיכך שאלה היא "אם דינו כנכרי א' שאינו אוסר, או דילמא עכ"פ ישראל הוא" ואוסר. במהלך הדברים דן הרב קוק בהשוואה לנכרי ובהשוואה לצדוקי, והוא מציין למפורש בלשון הרמב"ם (ערובין ב, טז), ממנו משמע ברורות שמחלל שבת בפרהסיא אכן הינו כנכרי לענין זה. ועם זאת בסיכום התייחסותו כתב הרב קוק: "אולי יש להסתפק שמה ישראל הנזכר שוגג הוא... כי אולי בענין חילול שבת בעוונותינו הרבים בגלילות המשובשות ההם כהיתירא דמיא לה".

אם כן אף כאן, קיומה של תופעה מוכרת ורחבה של חילולי שבת, בין היהודים, מהווה לדידו - עם כל הצער - שיקול משמעותי לפסיקת ההלכה למעשה: "ראוי להקנותו עירוב בלא ברכה", משום היעדר כוונת הזדון

זאת די היה בעובדה "שלא היה יכול להשפיע על בניו שיחדלו מחילול ש"ק בפרהסיא" להרחיקו ממישרתו [ומה גם שיש בהרחקתו "מיגדר מילתא"]. מעין זה גם באורח משפט, יד: שלילת מינויו של ש"ץ אשר הוא "עברין ורשע, אוכל נבילות וטריפות ומחלל שבת קודש ומגלח זקנו". דומה כי ענין זה אכן מבליט ברורות עד כמה ה'הצלה' היא היא שהביאה להקלה ביחס לאותו שו"ב מגולח, אשר עצם עבריינותו חמורה.⁹⁴ אורח משפט, קלא [והשווה שם, עב].

⁹⁵ עזרת כהן, צה - עמי שנא. והשווה שו"ת רעק"א, צו; שאילת יעב"ץ, פ; אחיעזר, ג, כה; ועוד.

⁹⁶ שיקול זה הובע על ידו כבר ב'תקופת חו"ל', עוד בהיותו סמוך על שולחן האדר"ת - חותנו, ואף ביחס לנושא אשר הלכה - כלכלה - וחברה בלולים בו: השגת גבול. בשלהי 'תשובה' שבדעת כהן, ב (עמי ח), הוא אומר: "... אבל אם רבים רגילים, מודה שאינו נעשה לדבר אחר חשוד עכ"פ. ובודאי איסור זה של השגת גבול שו"ב, ובפרט בכפרים הסמוכים ולא בעיר ממש... י"ל דהוי כדבר שרבים רגילים בו, ובעו"ה בדור הפרוץ הזה, אשר כל א' בונה לעצמו במה ביד רמה, אין תימא אם דומה להתירא בעיניהם...". התפשטות התופעה החברתית מצמיחה איפוא נפקות הלכתית, וזאת למרות שמדובר בנושא שגם אתיקה כללית - ולא רק דתית - כרוכה בו. [ראה גם עזרת כהן, יז - עמי מד - כאשר במהלך דיון עם גיסו הוא מעלה כשיקול להקל את הטיעון כי כיום "איסור נדה דפנויה קיל לאינשי מנשואות", כפי שהוא מוכיח מכמה מקורות (רמ"א, ריב"ש, ברית אברהם), ולכן רשעות באחד אינה מלמדת בהכרח על רשעות בשני; ואף שם מוזכר נוהגם של אומות העולם בנדון].

⁹⁷ אורח משפט, פא.

הסובייקטיבית בעבירה. ולמרות שכתב הרמב"ם ברורות מה שכתב, המרכיב האישי-חברתי אשר אקטואלית השתנה בדור זה, משנה את ההתייחסות ההלכתית.

מאותה סיבה, בעוסקו בסוגיית 'זיכוי גט',⁹⁸ הוא מבחין בין סוגי עבירות, והוא שולל הגדרת "מומרת" מאשה שהיא עבריינית "בענייני מאכלות ושבת ויו"ט וטבילת נידה" אך "אינה מוחזקת ג"כ להיות מופקרת על העריות". את ההבחנה הוא מבהיר כך: "שאלה האיסורים קיל להו במקומה [סאן-פרנציסקו] יותר מאיסורי אשת איש... קרוב הדבר שאיסור אשת איש חמיר להו טפי משארי איסורים שבעוה"ר דשים אותם רבים במדינות ההן [= ארה"ב] בעקבם". לכן, למרות שאותה אשה עוברת על שלוש עבירות חמורות ביותר, ולמרות ש"חילול שבת חמור מאשת איש" ודרך כלל די בשתי "עבירות מפורסמות" להיקרא 'מומר', אעפ"כ מאחר ומדובר באותן "מדינות משובשות שאין העולם זהיר בהן" - באותן עבירות, לכן אין לדונה כמומרת. היינו, לא החומרה 'האובייקטיבית' של העבירה היא המכריעה, אלא המגמה האובייקטיבית שבעשייה העבריינית, מה שהוא פועל-יוצא לתקופה, לחברה ולמקום.

כך גם, בסיבה דומה, הוא מתיר⁹⁹ לקבל עדותו של אדם הידוע למחלל שבת ומעיד על היתר עגונה, שבעלה מת, כל עוד ידוע שאדם זה "הוא איש אמת ואינו משקר", וזאת הגם שאמינותו הכללית אינה נובעת מחמת איסור דתי אלא "מצד טבעו, ביושר ההנהגה הנימוסית".¹⁰⁰ זאת ועוד, אפילו אם אמרו על אותו אדם "שדבר דברי כפירה", עדיין יש לתלות שלא היו אלה אלא דברי רהב, "שהוא יודע דברי העולם והשכלת הזמן לפי דעתם המשובשת" - לא כפרנות ממשית אלא בעיקר "קלות ראש". באשר לחילול השבת, הוא שב וקובע גם כאן כי מאחר ואותו אדם "היה איש צבא, י"ל שהרגלו לחלל שבת בא מתוך אונס, ודמי קצת לשוגג, בעוה"ר, לפי פרצות הדור".¹⁰¹

⁹⁸ עזרת כהן, ד.

⁹⁹ עזרת כהן, כא. עם זאת יצויין כי במקרה אחר, בו נזקק הרב קוק לשלול תוקפם של נישואין מפקקים [נישואין פיקטיביים], הרי כיסניף לשלילתם הוא מצרף את ההבהרה כי "... ע"פ מה שחקרתי... בתוך הנקבצים היו מהם פסולי עדות מחללי שבת ואוכלי טריפות... דבטלה העדות" - עזרת כהן, עמ' קס. מכאן שבאותו מקרה, הוא כן רואה במחללי שבת ואוכלי טריפות - פסולי עדות, אם כי ניכר שהדבר נעשה באופן מוגבל, כ"עוד צירוף" בלבד.

¹⁰⁰ לעומת זאת, ובהתאם לאותה תפיסה, אם מדובר בבעיית אמינות הרלוונטית לתחום העדות, כפסול "חימוד ממון" שהביא אדם לעדות ולכתיבת גיטין פסולים, אזי ברור כי "חלילה לעשותו לעד לכתחילה, ואין לדונו לשוגג"; ראה עזרת כהן, עמ' שעז (ח). [וראה דעת כהן, עמ' קפה: "...הלא דבר ידוע הוא שא"א לסמוך בזה על הרופא, ובפרט אם הוא... בר ישראל שאין לו נאמנות באיסורים, כרגיל בזה בעוה"ר בזמנינו ובמקומותינו ע"פ רוב..."].

¹⁰¹ ככלל הוא כותב, בעזרת כהן עמ' רעה, ביחס לענייני עדות, שליחות והרשאה בגיטין, כי "צריכין אנו להחזיק את אחינו בחזקת כשרות כ"ז שלא נודע לנו בכירור שהם פסולים, וכמה ספיקות ישנם גם אם הם ח"ו עבריינים בדברים הפוסלים אותם לעדות, אולי הם שוגגים", בפרט אם רואים אצלם "סימני כשרות ועדינות", ומה גם שעיקר "חזקת הפסלות דרובן של הנדחים אינו כ"א בענייני דרבנן, כמו מו"מ בשבת והוצאה, דקיי"ל דאין לנו רה"ר בזה"ז".

מעין זה שם, עמ' קפח-קפט, בהתייחסו לקושי שבפסילת קדושין המבוססים על עדותם של "עבריינים" - 'קרקפתא דלא מנח תפילין' ומבטלי מצות עשה, מחללי שבת ואוכלי טריפות: "מה שמעיד העד... שחיים אידי איננו דתי, א"א ודאי להחליט מזה שהוא רשע ממש ופסול לעדות מה"ת, די"ל שראה בו איזה קלות ועבריות במנהגי ישראל או במידי דרבנן, או בביטול מ"ע, ובשביל כך קורא אותו איננו דתי, ומי"מ אינו פסול לעדות בכך מה"ת, וגם מדרבנן בלא הכרזה... אמנם מה שמעיד עליו שאוכל בשר טרף עם משפחתו, יש כאן ענין פסול של אוכל טריפות לכאורה... וי"ל שעדיין לא נפסל בזה... ומה שאמר שיושב בבית הקאוח בשבת, הלא לא העיד עליו בזה שום חילול שבת...". יתירה מזו, הוא אף מוסיף הערה, שיש לחוש שמא

לא יהיה זה נכון להסיק שהדברים האחרונים - חילול שבת - מוגבלים לאותו מקרה פרטי, ואין לראות בהם אלא התייחסות אישית לאותו "איש צבא שהרגלו לחלל שבת". לא כן הם הדברים, עובדה היא שבמקום אחר¹⁰² אמירותיו דומות, וכלליות, ביחס ליהדות אמריקה:

ואם נבוא להקל [ולבטל קדושין] מצד שנמצא אחד מן העדים מחלל שבת בפרהסיא, ג"כ יש בזה עיקולי ופשוטי מרובים מאוד. וראשית דבר צריכין לדקדק במדינות ההן באמעריקא, שבעוה"ר נפרץ חילול ש"ק מאוד, והם אומרים שהם אנוסים לזה מפני פרנסתם, אע"פ שהם טועים גמורים, מ"מ מי שהוא בסוג מחלל שבת כזה צריך להתיישב הרבה אם אפשר להוציא אשה מבעלה אם נתקדשה על פיו. ואולי דמי לאנוסין...

הוא שנאמר לעיל, התפשטות תופעת חילולי השבת בכלל ובארה"ב בפרט, מהווה גורם מכריע בהלכה, עד הפקעת מעמדו של העבריין מכלל 'מומר' לכלל 'אנוס', על כל המשתמע מכך הלכה למעשה. תופעה זו מקרינה כמובן לא רק על יהודי אמריקה, והיא מובעת על ידו, ככלל, ביחס לרבים מ"אותם הבנים אשר סרו מדרכי התורה והאמונה על ידי הזרם הסוער"¹⁰³. בהסתמך על דברי תוס' בסנהדרין (כו, ב, ד"ה החשוד) ובגיטין (מא, א, ד"ה כופין) הוא מסיק כי לאור היותה של הכפירה בזמנינו רווחת, 'מפתה ומשדלת', לכן היא אינה יוצרת אצל רבים מן החילוניים אלא רק מצב הלכתי של 'אנוס', לגדרים ולתוצאות ההלכתיות המשתמעות מכך.¹⁰⁴ "הם אנוסים גמורים"¹⁰⁵ וחלילה לנו לדון אנוס כרצון". ומכאן שגם במקרים אלה בולט מיקומו של הרב קוק את גדרי העבירה ואת מעמד העבריין, אליבא דהלכתא, במסגרת נוהגי החברה. היכרותו את האנשים, שהם אמינים - גם אם עבריינים; מחללי שבת - אך אנוסים בדעת; כפרנים - ברם רק מן השפה ולחוץ; כל אלה משמשים אותו לקביעת מעמד הלכתי, אם לשלילת הגדרה אישית מחמירה כ'מומרת' וכ'מומר'¹⁰⁶ ואם לקבלת עדות. מאחר ו'מומר' מבוסס על מגמה ומאחר ועדות מבוססת על אמינות, לכן אלה הם עיקרי הדברים שיכריעו.

עשה תשובה, וזאת "אע"פ שהוא ע"ה ואינו יודע עומק הענין של תשובה, מ"מ מאחר שבקש שיסלחו לו... יודע עכ"פ שעשה שלא כהוגן, ושהוא מתחרט מזה ורוצה שלא לעבור עוד להבא ע"ז, וזהו באמת עיקר התשובה"; וראה שם, עמ' קצג-קצד. קיצורו של דבר, רחוקה בעינינו הדרך להגדרת אנשים-לא-דתיים כעבריינים, למשמעות ההלכתית שנובעת מכך. [לכל זה, ביחס לעדות, השווה: **אגרות משה**, אהע"ז ד' סימן לב; **שרידי אש** - ג' סימן יט; ו**בתחוקה לישראל** - לרב הרצוג - ג, עמ' 231 ואילך].

¹⁰² **עזרת כהן**, מד - עמ' קעז.

¹⁰³ **אגרות הראיה**, א, קלח.

¹⁰⁴ כאן, **באגרות הראיה**, א, קלח, הוא אומר זאת בלשון החלטית: "הם אנוסים גמורים"; והשווה לזה דבריו שם, בעמ' קא - בנקיטתו לשון ספקנית יותר: "... אינני שולל טענת כף זכות, שרבים מרעועי הדיעות שבדורנו הם קרובים לאנוסים, מפני שיבושי הדיעות ומיעוט השפעה לברר דרך הישרה לנבוכים...".

¹⁰⁵ ראה גם **אגרות הראיה**, שם, כ - עמ' כ: "... לא מצינו שדנו חז"ל דין אפיקורוס, כ"א על הכופר, דהיינו המחליט ההיפך, וההחלטה של ההיפך אי אפשר שתמצא כלל בישראל בין שום אדם שלא יהיה רשע גמור ומשקר במזיד..."; ובדרך כלל מדובר - לכל היותר - בספק כפרנות, לא בוודאות.

¹⁰⁶ בהכרעה גורפת הגורסת שכל "שאינו מקיים ועובר על גופי תורה" הרי הוא 'מומר', ביחס להפקעת קדושין, הוא רואה סכנה גדולה, כדבריו **בדעת כהן** - קנג: "חוששני מאוד בימינו אלה להרחיב קולא בקדושי מומר... כל זמן שלא המיר מפורש את דתו כדרך המומרים לע"ז, כי כמה קידושין מוחזקים אפשר להפקיע בדור עני זה, דשכיחי פריצי שרק בשם ישראל יכוננו והם פורשים מדרכי ציבור בכל עניני תורה והמצוה". הכמות, במקרה זה, היותה איפוא שיקול עקרוני, אם משום המשמעות הציבורית הכוללת והרחבה הנובעת מכך, ואם משום רפיסות מימד ההמרה הרצוני שגלום בכך לאור היותה יתופעה חברתית.

'הכשר' - לחנויות ולמסעדות

כאמור, בענייני אישות התמקדה החומרה באיסור אשת איש, שהוא ממין הענין שם והוא שיקבע 'מומר'. מעין זה, בענייני 'הכשר' למסעדות ומלונות מתמקדת החומרה במאכלות אסורות, "ענייני נבילות וטריפות ויתר הענינים התלויים בכשרות", שהוא ממין עניינים והוא יקבע 'מומר'.¹⁰⁷ עבריינות על איסור זה - היא שתגדירו 'מומר', איסורים אחרים - לא, וכל עוד לא מדובר בחשד עבריינות על תחום זה, הרי בדיעבד¹⁰⁸ היא די ב'שומר נכנס ויוצא' למתן 'הכשר' [אם כי "לגבי שבת - שהם חשודים לאותו דבר - ראוי להדר שיהיה המשגיח יותר קבוע"]. ההנמקה שהרב קוק נותן להיתר דחוק זה: "כדאי להכנס בפירצה דחוקה זו, כדי שלא יתפרצו יותר". ולמרות ידיעתו שמדובר באנשים שאינם שומרי תורה ומצוות והם 'עבריינים' בתחומים שונים, ועם זאת - 'מומר' אינם מוגדרים, הלכה ומעשה, כל עוד אינם חשודים לתחום הרלוונטי, כשרות בנדון זה.¹⁰⁹

זאת ועוד;¹¹⁰ כאשר הוא נשאל על מינויו של מנהיג דתי - ש"ץ, שו"ב ומסדר קדושין - אשר מחזיק חנות פתוחה בשבת, והיא מנוהלת ע"י אשתו, הוא משיב תחילה בדחייה חד-משמעית למינוי, הן לפי שורת הדין והן משום חילול ה' הנלווה לכך.¹¹¹ ברם, משנאמר לו, שהאלטרנטיבה היא סיפוחה של העדה לקהילה הרפורמית, הוא מורה כי "ודאי שראוי להעלים עין מזה, וד' ירחם על עמו, ולא יתבטל הקיבוץ אם הוא באמת נועד להציל את נדחי ישראל אלה מלהטמע...", אם כי ודאי ראוי למצוא ולמנות "מנהיג שאין בו דופי".¹¹² במקום שאין חשש שכזה - ודאי וודאי לא ימנו אישיות שכזו.¹¹³ ברם במקום שזה החשש וזו הסכנה - יעלימו עין וימנו!

[עם זאת, ולאידך גיסא, לעיתים, גישתו הפוכה בתכלית, והוא כן קובע גדרים וסייגים, למרות ידיעתו את השלכתם החמורה. כך לדוגמא, בעניינים של שוחטים המסרבים לנקר, הרי למרות קיומו של חשש מבוסס ש"אם לא ישחטו להם יאכלו הנבילה עם החלב, וא"כ יותר טוב לכאורה להפקיע מהם לכה"פ איסור נבילה", ולמרות זאת, מאחר והוא סבור כי "יש לחוש לעמי הארץ" אשר יטעו בהבחנת חומרת האיסורים -

¹⁰⁷ דעת כהן, ס.

¹⁰⁸ בכדי שיהיה ברור כי מדובר ב'הכשר דיעבד', הוא ממליץ על אבחנה בין סוגי ה'הכשרים', לפי רמת הידורם: "לכתוב על הכשרים שהם כשרים בהחלט, ועל אלה שמקבלים את ההשגחה ואינם כשרים לכתוב רק שהם תחת השגחת הרבנים בענייני כשרות"; ראה שם, וראה גם בסימן סא: "...ההשגחה - ראוי להשתדל שתהיה קבועה, והכל יהיה ע"י מפתח וחותם, אבל בדלא אפשר יותר טוב שלא להזניח את העניין...", ומעין זה גם ביחס להגעת הכלים - "בשעת הדחק... אם לא תהיה שום אפשרות להשיג חדשים, אבל אם יוכל כת"ר להכריחם שיהיו אלו הכלים חדשים אל יותר להם כלל".

¹⁰⁹ במאמרו הנ"ל של מ"צ נהוראי, עמ' 482, בהערה, בעקבות הרב זסלנסקי, הבליט בהקשר זה את היות הרב קוק 'מחמיר'. ברם דומה כי עיון דקדקני בשתי התשובות, מעלה ברורות עד כמה לא 'חומרא' אלא דוקא 'קולא' עומדת בשורשם, עובדה היא שהוא מעניק בסופו של דבר 'הכשר' לחשודים בעבריינות, מחללי שבת בפרהסיא, ובדיעבד אף על השגחה שאינה קבועה. ספק אם רבים היו מעניקים חותמת כשרות במצב כזה - והשווה, לעומת זאת, את הכרעת הרב קוק עם פסיקות יביע אומר וציץ אליעזר שלהלן.

¹¹⁰ ראה גם עזרת כהן, קט: חשש מיציאה לתרבות רעה - כאחד מן השיקולים להקל בחליצת יבם קיטע.
¹¹¹ אורח משפט, יב. וראה גם דעת כהן, קצג - "ע"ד הפרנס הפושע, שאחרי חלולו את יום הקדוש [=] יום הכפורים] באכו"ש [= באכילה ושתיה] ומלאכה, מכרו לו בביהכ"נ מפטיר יונה", וכקנס ראוי למנוע ממנו את זכות העלייה לתורה; ואולם במידה ולא ייקנס, הרי יש לשקול שלילת דרשה רבנית באותו בית כנסת, במסגרת האחריות הקהילתית-ציבורית לענישת הפרנס.

¹¹² אורח משפט, יג.

¹¹³ אורח משפט, יד.

נבילה וחלב, ויסברו "התירו פרושים את הדבר", לכן מסקנתו נחרצת: "לא להיטפל ליתן להם שו"ב כ"ז שאין מקבלים את הניקור".¹¹⁴

במקרה זה היטתה אפוא את הכף הגישה השוללת. ההבחנה בין ההכרעות נעוצה ככל הנראה בעובדה שבמקרה האחרון, בסופו של דבר התוצאה היא מתן 'הכשר' למוצר שאינו כשר, ולכן עדיף היה בעיניו לאסור לחלוטין אותה שחיטה¹¹⁵ ובלבד שלא יטעו הבריות ויסיקו מסקנות שגויות. במקרים הקודמים, לעומת זאת, 'המוצר' עצמו - אם מאכלי המסעדה ואם 'סידורי הדת' - עשוי להיות כשר.¹¹⁶

'מומר': סיכום

קיצורו של דבר מלמד אפוא על מכנה משותף למכלול התייחסויותיו הנ"ל לגדרי 'מומר', בהציבו הגדרה מחודשת ל'מומר',¹¹⁷ והגדרה זו היא באופן בולט פועל-יוצא של ראייתו את 'הדור'.¹¹⁸ צמצומו את ההגדרה

¹¹⁴ דעת כהן, קצה.

¹¹⁵ הכרעה זו טעונה השוואה עם מענהו של הרב קוק עצמו לרידב"ז - **אגרות הראיה**, ב, עמ' קצא: "... למה ידבר אדוני כדברים האלה, וכי נעלם ממנו שלפעמים דברה תורה כנגד יצר הרע, ומוטב שיאכלו בשר תמותות נבילות", מה שמלמד לכאורה על נכונות להכשיר, ולו בדוחק, במקרים שכאלה, את מה שמצמצם חומר האיסור; אם כי הוא מבהיר ששם [שביעית] מדובר "במידי דרבנן", ואולי אף פחות מכך.

¹¹⁶ גישה דומה, בנושא דומה, הובעה באריכות ב**שו"ת יביע אומר**, ד, יו"ד, ז. הלה נשאל "אודות מסעדה שאוכלים שם יהודים, ובעל המסעדה מוכן לקבל השגחת הרבנות המקומית שיהיו המאכלים שבמסעדה כשרים כדת, ולציית להוראות המשגיח במה שנוגע לכשרות המאכלים, בתנאי שהמשגיח יתעלם מהרוצים לאכול מאכלי חלב מיד אחר בשר, או אפילו שיאכלום ביחד בצונן". מסקנתו, בתום דיון ועיון ארוך: "הדבר ברור... שחובה קדושה מוטלת על הרבנות המקומית... לגדור ולהכשיר המסעדה כדת, ולמנות משגיח קבוע... להציל מה שניתן להציל"; וראה גם שם, ו, יו"ד, ג. כך גם משתמעת הגישה ב**שו"ת אגרות משה**, יו"ד, נב; וב**שו"ת הר צבי**, יו"ד, יט. ברם גישה הפוכה מובעת ב**שו"ת ציץ אליעזר** - יא, נה, אשר בדיוק על אותו מקרה הורה חד-משמעית ובניגוד "לכמה גדולים הטוענים שיש להציל מה שניתן להציל", ולדידו לעומת זאת "מכל הבחינות אסור לרבנות לתת הכשר וגושפנקא כל שהוא על סוג בית מלון שכזה"; וראה גם **שו"ת משיב דבר**, יו"ד, מג-מד. הרב קוק, כך דומה, מצדד ברורות בגישה הראשונה, ובמידה ולא ניתן לדאוג לכשרות 'מליאה', יש לדאוג למירב וניתן להעניק לו 'הכשר', ובלבד שאין בכך כדי להוות מכשול לאחרים. [וראה נספח יא לפרק החמישי בספרו של ז' לב: **מערכי לב**, ירושלים תשנ"ו, עמ' קצג ואילך].

¹¹⁷ הגדרה, אשר כפי שהובהר בארוכה, ואף הודגם לעיל בהרחבה, יש לה מימד רב של פועל יוצא, הלכה למעשה. לא בכדי צויין ב**אנציקלופדיה תלמודית**, ב, עמ' קלו - שלחה ערך אפיקורוס, משמו של הרב קוק, כסיכום תמציתי, כי "יש מי שכתב שבדורות האחרונים אינה מצויה בדרך כלל אותה אפיקורסות, שעל הנתפסים לה אמרו שאין מקבלים אותם בתשובה ויש לרחקם תכלית הריחוק", והדברים נרשמו וצויינו, כאמור, מתוך הסתמכות מפורשת על הרב קוק, בהפנייה ל**אגרות ראיה**, טו [= **אגרות הראיה**, א, שלב]. ברם, העובדה שלא צוינו שם מקורות הלכתיים מובהקים, אף לא נעשתה הפנייה להדגמות פסיקתיות, הובילה בשעתו את השופט ח' כהן לכתוב במאמרו: 'דינם של אפיקורסים', **חירות המצפון והדת** - אסופת מאמרים, בעריכת פרופ' ר' גביזון, תל אביב תש"ן, עמ' 117, כי "הפסיקה שדין אפיקורסים אינו נוהג בזמן הזה מייחסים גם לרב קוק... אבל יגעתי ולא מצאתי שהוא פסק כך להלכה...". ואולם, לאור כל המפורט לעיל, יש לקבוע כי אכן אין אותה אי-מציאה אלא בבואה של מידת היגיעה, ותוצאה של הישענות מירבית על קוצר מיליה של האנציקלופדיה הנ"ל [כולל על הפנייתה 'המיושנת' למהדורה הראשונה של האגרות, ולא למהדורה המצויה, והמליאה יותר]. לעומת זאת, בדיקה שיטתית ועקבית של הפסיקה הממשית, הלכה למעשה, כפי שנעשתה כאן, היתה מעלה ברורות עד כמה אכן סבור הרב קוק שאין לדון דיני אפיקורס בזמן הזה, וככל האמור לעיל. [וראה שם, באותה אסופת מאמרים, עמ' 176-177, במסגרת

לתחום הרלוונטי - אם אישות ואם כשרות - ושליטת ההרחבה מתחום לתחום; הסטת המיקוד מהעבירה אל העברייין ואל מגמתו ובדיקת החומרה לא בדרך אובייקטיבית אלא דוקא סובייקטיבית; העמדת העבירה במסגרת היסטורית של תקופה של מקום ושל חברה; הודאה בהקלה מתוך מגמה למניעת "התפרצות" קשה יותר ובחינה ריאלי של האלטרנטיבות, ולאידך גיסא - תיחום מחמיר, למניעת פרשנות קלוקלת מצידם של 'עמי הארץ'; כל אלה מעמידים כאמור את הכרעתו הפסיקתית כבבואה לראייתו האידיאית את 'הדור'.¹¹⁹ לא בכדי הוא מבהיר, כי כל עוד לא נאמר על אדם מסויים "שהוא מומר אלא [רק] עזב דת",¹²⁰

מאמרו של א' רוזן-צבי, 'ההלכה והמציאות החילונית'; וראה גם א' רביצקי, **חירות על הלוחות**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 131-132; וכל אלה - לא נכנסו לעוביין של הקורות ההלכתיות עצמן].

¹¹⁸ לגישתו, הרעיונית וההלכתית-מעשית, כאחד, נודעה השפעה לא מבוטלת, ישירה ועקיפה, על הכרעות הלכתיות בדורות האחרונים - וראה על כך סיכומי דברים פסיקטיים, הגותיים ומחקריים, במאמריהם של הרב י' עמיטל, 'מעמדו של היהודי החילוני בימינו מבחינה תורנית-הלכתית', **ממלכת כהנים וגוי קדוש**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 332-343; הרב א' שרמן, 'יחס ההלכה כלפי אחינו שפרשו מדרך התורה והמצוות', עמ' 24-29; הני"ל, 'יחס לאחינו שפרשו מרכי התורה והמצוות', **ברורים בהלכות הראי"ה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 505-523; הרב י' עמיחי, 'שני סוגים של כופרים בתורה שבע"פ', **ברורים בהלכות הראי"ה**, שם, עמ' 489-504; א' שוחטמן, 'חקיקה דתית בחברה חילונית', **מחניים** [המחודש] - 13 (תשנ"ה), עמ' 270 ואילך, ושם עמ' 282 ואילך; מ"צ נהוראי, 'האם אפשר לכפות על מעשה דתי?', **דעת**, 14, אוניברסיטת בר אילן (תשמ"ה), עמ' 21-34; מ' קלנר, 'כפירה בשוגג בהגות יהודית בימי הביניים', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, ג, תשמ"ד, עמ' 393-403; א' רוזן-צבי, 'ההלכה והמציאות החילונית', **חירות המצפון והדת**, הני"ל; א' רביצקי, 'שאלת הסובלנות במסורת הדתית-היהודית', **מידות ורגשות**, רמת גן תשנ"ה, עמ' 195-224; הני"ל, **הקץ המגולה ומדינת היהודים**, תל אביב תשנ"ג, עמ' 154 ואילך; ד' רפל, 'סובלנות', **מחניים** [המחודש], 5, תשנ"ג; א' שגיא, **אלו ואלו**, (1996), פרק יא, עמ' 190-197; הני"ל 'הדת היהודית: סובלנות ואפשרות הפלורליזם', **עיון**, מד (תשנ"ה), עמ' 175-200; הרב ב' אפרתי, **הסנגוריה במשנת הרב קוק**, ירושלים תשי"ט; ב' איש שלום, 'הסובלנות במשנת הרב קוק ושורשיה העיוניים', **דעת**, 20, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ח, עמ' 151 ואילך; צ' ירון, 'סובלנות', **משנתו של הרב קוק**, פרק יב; הרב י' הדרי וצ' ירון, **פרקים במשנתו העיונית של הרב קוק**, עמ' 144-151; ח"ה כהן, 'דינים של אפיקורסים', **חירות המצפון והדת**, הני"ל; נ' לאס, 'אהבת ישראל ושנאת הרשעים', **הלכות והליכות**, פרק יח; הרב י' שרלו, 'הסובלנות במשנת הרב קוק - בחינה מחודשת', **על דרך האבות**, אלון שבות תשס"א, עמ' 499-516, ועוד.

¹¹⁹ מאידך הוא אינו נאיבי עד כדי התעלמות מן המטען האידיאולוגי הנגדי שקיים באותו ציבור, ולכן הוא נזהר מהשלכות העלולות לנבוע מאותה אידיאולוגיה. דוגמא לדבר, שלילתו המוחלטת את סמכותם של אנשים-לא-דתיים להתערב בחלוקת תקציבים דתיים - **אורח משפט**, חו"מ, הלכות דיינים, ג: "... כל כספים שהם נוגעים לעניינים דתיים, אסור למסור את הנהגתם בידי אנשים שאינם שומרים את המשמרת של עניני הדת ההם... אנו יודעים שאם ינצחו בהכרעתם אלה שעניני הדת אינם נוגעים ללבבם, יבואו הכספים הנועדים בעד עניני הדת, לעשות בהם עניינים אחרים שהם נהנים בזה לפי מידתם... וממילא אינם יכולין לדון בזה כלל. וע"כ אסור למסור את כל הכספים הנוגעים לעניני הדת, המוחזקים ועומדים ביד ועד דתי שעניני הדת נוגעים ללבבו, בידי אנשים כאלה שיוכלו להכריע את העניינים של הנאת הכספים ההם לעניינים אחרים, שיוכלו עניני הדת לסבול בזה ח"ו... לדינא ההלכה היא פשוטה...". וראה אצל י' אבנרי, 'הראי"ה קוק ומגעיו עם אנשי העלייה השנייה בשנים תרס"ד-תרע"ד', **בשבילי התחייה**, א (בר אילן תשמ"ג), עמ' 59-80. [והשווה לכל זה את המהלכים שליוו את כינונה של הרבנות הראשית, על הבעייתיות

משמע שהוא חפשי בעלמא, כמצוי בעוה"ר בדור הזה כמה פורקי עול, וחלילה לדון בהם דין מומר שנדבק ממש בדת אחרת ובעם אחר לגמרי".¹²¹

'הרוגי מלכות'

ראוי לה, לסוגיה זו, להיחתם באחד הביטויים היותר מובהקים להגדרתם הייחודית של בני 'הדור הנוכחי', בעיניו של הרב קוק, ולאבחנתם מ'מומרים' שבדורות אחרים: הדיאלקטיקה המורכבת שהוא נוקט עת הוא מתבקש להספיד "חללים צעירים ורעננים שנשפך דמם בידי בני נכר פה בארץ אבות", והם מייצגים¹²² "את מרביתו של הפועל הצעיר" - על כל המשתמע מכך מבחינה דתית.¹²³

הרב קוק דן בנושא במבט הלכתי-הגותי, וניכר כי לא פשוט היה לו להספידם, בשוקלו זאת במאזניים של הלכה. הוא אינו מוצא אפשרות להעלים עין מ'פרישתם מדרכי ציבור' הדתיות, ומן ההשלכות הנובעות מן הפסיקה השוללת הספד וכל שאר דרכי כבוד לכאלה ולשכמותם (רמב"ם, הלכות אבל א, י; שו"ע יו"ד שמו, ה). ועם זאת, בתוככי הדברים הוא מבהיר כי יכול הוא להיסמך על הקביעה כי "הפורשים מדרכי ציבור

ועל הויכוחים שליוו את שאלת שילובם של נציגים שאינם דתיים, 'באי כח הקהילות', במסגרת הועד המסדר והבוחר - י"ב בארי, **אוהב ישראל בקדושה**, א, הנ"ל, פרק ו, עמ' 257 ואילך].

¹²⁰ לעומת זאת ישנם מקרים בהם הדיון מתמקד במומרים 'ממשי', משומדים שהמירו את דתם - פשוטו כמשמעו, ולא 'מומר' במשמעות מליצית. במקרים כאלה שומר הרב קוק על מסגרת עיקר הדין, ובהתאם לכך הוא קובע לדוגמא **באורח משפט**, הלכות נחלות - יח, שאין הצדקה למסור להם ירושה, או אף לפרוע לידיהם הלוואה שניטלה ממורישם, או להשיב אבידתם, וזאת למרות ש"מצד הדין קיי"ל מומר יורש את אביו... כפי הנראה מדברי הפוסקים נתפשט המנהג מטעם קנס להפקיע ירושתו... אם נראה לב"ד שבודאי לא יחזור לכשרותו". לכן, הרוצה לנהוג מידת חסידות יכול למסור את הממון "לדבר מצוה, צרכי רבים, או מוסד של צדקה", ולא להשיבם למומר. דוגמא נוספת, ראה **בעזרת כהן**, סו, ביחס לגט מומר משומד [ושם, עמ' רעג, הוא אף מבהיר שמומר כזה "גרע מגוי, שהרי הגויים לא מעלין ולא מורידין, והמומרים מורידין ולא מעלים"]. וראה גם התבטאויותיו ביחס לתופעות מסיונריות - **אגרות הראיה**, ב, תקלח [ושם, שם, תיז]. מכל מקום, מקרים אלה שעניינם אינו אותו 'חופשי בעלמא' הרווח בציבור, אינם כמובן מעניינים.

¹²¹ **עזרת כהן**, קז [שב ופורסם, משום-מה, כצורתו, בלא כל גריעה או תוספת, ב'השמטות ומלואים' (!) להלכות יבום וחליצה, בשלהי **אורח משפט**, עמ' רנח, סימן יג]; וראה **דעת כהן**, קנג.

¹²² ניכר שהוא עוסק ב'כללי', בתופעה הציבורית, ולא במקרה האישי-פרטי של אותם צעירים עצמם. הוא עצמו מבהיר כי יתכן שיש מהם חריגים: "... מהאחד [ברל] אשר נודמן הדבר שהיה לפני איזה דין ודברים על אודות עזבונו, נוכחתי לדעת ע"י מכתביו ותעודותיו, שהיה צעיר נחמד, בעל כשרון מצויין, בן תורה, מטפוסם של החשובים שבבני-הישיבות, בעל לב טהור ונפש עדינה... בשעות שאחרי היריה, בעת אשר ידע ברור שהוא הולך למות, הביע במנוחה שנפשו שוקטת, כי מת הוא בעד עבודת התחיה הישראלית בארץ ישראל... מצא מרגוע ברגעי הפרפור בין החיים והמות ברעיון שהוא מת בעבודה לשם תחיה לישראל בארץ ישראל" - **מאמרי הראי"ה**, א, עמ' 90. ומכאן שבמידה והם עצמם, כפרטים, היו עיקר הנושא הנדון, הוא היה מוצא מוצא נוח וקל יותר לפתרון. ברם הרב קוק אינו מסתפק בכך, מאחר והוא מבקש לתת מענה כללי ורחב יותר, כזה הנוגע לכלל אותה אוכלוסיית 'הפועל הצעיר', שהם, במקרה זה, מייצגיה.

¹²³ 'על במותינו חללים' - **מאמרי הראיה**, א, עמ' 89-93; במקורו נכתב כמאמר-תשובה לסופר אז"ר [= אלכסנדר זיסקינד רבינובץ], לקובץ שערך ובסופו של דבר לא ראה אור "מפני חריפותו - וכנראה מתוך התייעצות בין אז"ר והרב", ראה הרב י' הדרי וצ' ירון, **פרקים במשנתו העיונית של הרב קוק**, ירושלים תשל"ו, עמ' 159. נדפס לראשונה בסיני, כרך יז. (וראה י"ב בארי, **אוהב ישראל בקדושה**, ד, פרק כג, עמ' 17 ואילך; י' אבנרי, הראי"ה קוק ומגעיו עם אנשי העליה השנייה בשנים תרס"ד-תרע"ד, **בשבילי התחיה**, א, הנ"ל, עמ' 73-74).

שבזמן הזה... מעשה התבוללות בידיהם... הגרעין של התחיה הלאומית כולל בתוכו, באופן טמיר עובריולוגי, את כל סעיפי החיים, המעשה והרעיון, שמקורם הוא מקור נשמת האומה... שוגגים הם הצעירים... וחלילה לדון את השוגג כמזיד. הפורשים מדרכי ציבור שבדורות הראשונים, כשם שהחריבו את האומה... כך היתה כוונתם וחפצם...", ולעומת זאת, ביחס לבני הדור הנוכחי - "חלילה לנו להכניס גם את הגרועים שבפורשים מדרכי ציבור שלנו, האוחזים בידם את דגל האומה וקניניה באיזו צורה שתהיה, בכללם של המומרים הנבדלים וקרועים לגמרי", ואלה שנהרגו על יהדותם,¹²⁴ הוא מכלילם לבסוף "במעלת קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים... ואין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן".¹²⁵ עושה אפוא הרב קוק אבחנה ברורה בין 'מומרים' ראשונים 'מומרים' אחרונים, ויסודה של האבחנה ביחס לאחרונים לא נבע אלא מראייתו העיונית את עניינו הייחודי של הדור ואת עניינם הערכי והמעשי של בני הדור. וכאמור, לאבחנה זו הוא נותן ביטוי ברור, לא רק בפן ההגותי אלא גם בפן ההלכתי-מעשי.

ציונות

התנועה הציונית בכלל, והציונית-דתית בפרט, מהווים לדידו של הרב קוק, ללא ספק, ביטוי משמעותי של 'הדור', הן כתקופה - 'תקופת תחייה' והן כאישים - 'ציונים'.¹²⁶ אף נושא זה, כקודמיו, אינו נשאר ברמה ההגותית, הרעיונית והמופשטת, לבדה, אלא יש לו פועל-יוצא מובהק המגולם בפן הפסיקה ההלכתית. במקרים רבים, כאשר מגיעים הדברים לכלל הכרעה 'הלכה למעשה', ניכר עד כמה מושפעת ההתייחסות מהרובד ההשקפתי.

דוגמא לדבר: השלכות הלכתיות הנובעות מהיחס לפעילות העלייה ארצה; השלכות שכאלה על היחס לפעילות הקרן הקיימת לישראל [קק"ל]; השלכות הנובעות ממצבים סוציו-דתיים של החברה, הכללית והדתית, אותה תקופה; תמיכה כלכלית במתיישבים 'עבריינים', ועוד.

עלייה

¹²⁴ השווה 'שו"ת חתם סופר', יו"ד, שלג: "...הנהרג על ידי רוצח האורב לדם, אוקמה ליה בחזקת צדקות וכשרות וקדוש יאמר לו".

¹²⁵ סיפא זו, ההכרעה שהינם "קדושים וטהורים", לא הובלטה על ידי מ"צ נהוראי, במאמרו הנ"ל, עמ' 487. מגמתו שם, להדגיש אצל הרב קוק את "פניה החמורות של ההלכה כלפי כל מי שעובר על דברי התורה ביד רמה", הביאה אותו להסתפק באיזכור הלבטים והקשיים שברישא, ולהעלים את מסקנת החתימה שבסיפא. אמירה חלקית זו, המעוותת את המבט על מלוא התמונה, בשלמותה, אומרת דרשני.

[הוא הדין בהמשך הדברים שם, בשאלת יחסו של הרב קוק לא' בן-יהודה, שב נהוראי והבליט את הביטויים הקשים - "האבר המדולדל", "עלים נובלים" - ולא ציין למיגוון האיגרות שהחליפו השניים ביניהם, לשורת המפגשים שקיימו ולהערכה שכן היתה ביניהם, כפי שבאו לידי ביטוי במאמרי: 'בין תחייה לחידוש - בין הראייה קוק לבן-יהודה', מרחבים, ו (ירושלים תשנ"ז), עמ' 323-391. אף כאן, האמירה החלקית אומרת דרשני.]

טענה דומה, ביחס להתעלמות מן הסיפא, ראויה להיאמר בנוגע ל'י אבנרי, אשר גם הוא, במאמרו הנ"ל, הדגיש את הרישא, בלא לאזכר את המסקנה ואת הגישה העקרונית שמלווה אותה; והוא הדין ביחס לא' רביצקי, אשר גם הוא, בספרו הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב תשנ"ג, עמ' 162, מציין את 'על במותינו חללים' כדוגמא בולטת, ואף הוא מתעלם מן החיתום שבסיפא. כל השלושה רואים - ובדין - חשיבות רבה במאמר זה, אך שלושם אינם מדגישים, משום מה, אלא חלקים מסויימים בלבד מן המאמר.

¹²⁶ וראה בספרי מכותבי ראייה הנ"ל, במסגרת 'החוג הפוליטי'.

קשיי העלייה הליגאלית ארצה בתקופת המנדט הבריטי, הצריכו לא מעט 'התחכמויות', עיקולי ופשוטי, ולא לה נודעה לעיתים השלכה הלכתית. דוגמא בולטת לדבר: נשואין פיקטיביים, לצורך השגת סרטיפיקטים לעלייה, ומתוך כך בירור השאלה מה מעמדם ומה תוקפם ההלכתי - האם נחשבים בני הזוג נשואים, לכל דיני אישות המתחייבים מכך, קדושין וגרושין, או שהפיקטיביות הניכרת מקעקעת מעיקרא את תוקפם. בדרך מפותלת למדי מגיע הרב קוק [בשנת תר"ץ - 1930] למסקנה שאין לחוש - לפחות במקרה הנדון אצלו - לאותם נשואין.¹²⁷ הוא עושה זאת, למרות הקושי הכללי שבסימוכין על 'אומדנא' לענייני אישות, למרות הקושי שבביטול 'קדושי טעות וקדושי שחוק', ולמרות הקושי שמלווה אימות ודאי לאותה 'אומדנא', כאשר לכאורה - "אולי כווננו לשם קדושין זמניים עד שיבאו לא"י ואז יתגרשו". חלק ניכר מטיעונו מבוסס במפורש על המצוה שבעלייה ארצה, ועוד יותר מכך - על האילוץ הכפוי שבאותה 'התחכמות',¹²⁸ מה שמעניק למעשה גדר הלכתי של 'אונס'.

פשוט, דגם עיכוב העליה לא"י ע"י המלכות אונס גמור הוא, מאחר שמצוה לעלות לא"י, והמלכות עושה שלא כהוגן במה שהיא חוסמת לנו את הדרך, אין לך אונס גדול מזה... העיכוב שמעכבים את כל בן ישראל מלבא לא"י, מונעים אותו משלו, ועושים ממנו את המצוה הגדולה של ישיבת א"י, שהוא אונס גמור...¹²⁹

בסופו של דבר, התחבטותו הגדולה לא איפשרה לו מחד היתר גורף, ומאידך לא ראה מקום לכפות עליהם גירושין, ולפיכך המליץ על שכנוע: "לפייס אותם ולומר להם שיתגרשו ברצונם הטוב, מפני שאין בירור להיתר ישיבתם יחד, ואם יתרצו להתגרש מה טוב, ואם לא ירצו להתגרש אין אחריותם עלינו". לענייננו מכל מקום, דומה כי לא רק שהשאלה, הסיטואציה, משקפת את התקופה, אלא גם ההכרעה מבטאת גישה עקרונית. היחס למעשה העלייה הבלתי ליגאלי בכלל¹³⁰ ולאותם שני עולים בפרט; חשיפת מניעיהם וההכרה ההלכתית בהם; ואף מתן גדרי 'אונס' הלכתי למחסום העלייה ארצה - 'לספר הלבן', כל אלה מהווים בבואה הלכתית נאמנה להשקפתו על מעשי 'הדור'. גישה שכזו באה לידי ביטוי דומה ביחסו 'לעלייתם' ארצה לא רק של אנשים אלא גם של ספרים, ספרי קודש, וליתר-דיוק ספר תורה.¹³¹ הוא מדגיש כי "אין שום ספק שמצוה גדולה להביא ספרי קודש מחו"ל לא",¹³² כי זהו ג"כ בבחינת קיבוץ גלויות והחזרת הקדושה למקומה"; ולא זו בלבד, אלא גם "קדושתם [של

¹²⁷ **עזרת כהן**, מא - ושם הצטרפה לקולא העובדה "שהם התאמצו בתחילה לרשום את הפ"פ [= הפספורט] שלהם בתור זוג נשוי, בלא קדושין כלל, אלא שהרב לא רצה ליתן להם תעודה זו כ"א אם יביאו פתקה שנתקדשו וכתובה, והחזן לא רצה ליתן להם עד שיסדר את כל סדר של הקידושין עם הברכות...". כלומר, תחילה ניסו השניים להביא לרישומם כנשואים גם בלא חיתון, ורק משלא עלה הדבר בידיהם, "נאלצו" להתחתן; והרי זה מסייע ומגבה את ההנחה שלא כיוונו אפילו לנשואין זמניים.

¹²⁸ שם, עמ' קנה-קנז: "... כל הענין של סידור הקידושין הללו, לכתחילה נעשו רק מפני הכרח הממשלה להשגת הרישיון... רשיון הנסיעה... שהממשלה דורשת ככה, ובלא זה אינה מניחה אותה לבא לא"י...".
¹²⁹ שם, עמ' קנה-קנט.

¹³⁰ ראה גם **אורח משפט**, עג - ב (עמ' פג): "בענין ההגירה, החילותי לדבר עם הנציב ע"ד הקלות לקבוצות בגרעון מהסכומים (החוקיים) עד כה, והוא התעניין בדבר ורשם לעצמו לזכרון להתעסק בזה...".
¹³¹ **דעת כהן**, קעח [שב ופורסם, כצורתו, כביכול "מחדש", בקובץ **אוצרות הראי"ה**, ד, עמ' 200-201; וראה שם, עמ' 159 - "הן מעולם לא נדפסו"....].

¹³² סימוכין עיקריים לחשיבות העלאת הספרים, מסיק הרב קוק מאיסור הוצאת ספרי קודש מא"י לחו"ל, כפי שמשמע מהירושלמי סנהדרין (ג, ט). וראה לענין זה: **שו"ת הלכות קטנות** - לר"י חאגיז - ב, קפז [והערת בנו, מהר"ם חאגיז, בשולי התשובה, שם]; **שו"ת קול גדול** - לר"י משה ן' חביב - (מהדורת ירושלים

הספרים עצמם] מתעלה" בעלייתם ארצה.¹³³ יתירה מזו, גם כאשר נטען ש'דעת המוריש' התנגדה בחייו בתוקף לכל תמיכה ב'שוב החדש', הוא משיב כי לא רק ש'הבאת התורה לא"י' הרי הוא תיקון הישוב לכל הדעות", ואף דעת המוריש החרדי ודאי מסכמת לכך -

ובפרט... שעכשיו הכל שבים להודות שיד ה' עשתה זאת בכל ענין הישוב, שהוא

צמיחת קרן ישועה והתחלת הגאולה

"הכל שבים" - היינו גם האסכולה החרדית [!], כולל אותו מוריש חרדי, וזהו בסיס ההכרעה המוחלטת [אין שום ספק בדבר] שצודק ונכון, מוסרית והלכתית, לצדד בהעלאת הס"ת ארצה. ושוב גם כאן בולט לא רק הבטחון המוצק בוודאות השקפתו על הדור ועל התקופה, אלא גם ביישומה אותה הלכה למעשה.

גם יחסו המחמיר לאיסור היציאה מא"י לחו"ל, משקף ברורות את יחסו הרעיוני לעלייה.¹³⁴ הוא מסתייג לא רק מיציאה 'סתמית', אלא גם מיציאה המנומקת בטעמים שהם - לכאורה - חיוביים. לדידו, "השתטחות על קברי צדיקים" אינה מהווה נימוק מספק ליציאה,¹³⁵ וכל עוד לא מדובר באבותיו או רבותיו של היוצא, ודאי אין להתיר יציאה, ואף בהם "אין הדבר ברור כלל". הוא הדין ביחס ליציאה חוץ לארץ לשם נשיאת אשה "הטובה בעיניו יותר", או כל יציאת "לפי שעה", גם של ישראל ולא רק של כהן.¹³⁶ כל אלה מצויים לדידו בדוחק גדול, וקשה שלא לראות בכך השפעה של תפיסה רעיונית על עניינה הייחודי של ארץ ישראל, מעמדה וקדושתה, תפיסה המקרינה הלכה למעשה על הפסיקה.

מאידך, אין 'אהבתו' מסמאת את עינו¹³⁷ ומעיבה על שיפוטו ההלכתי, ולפיכך הוא לא מכריע 'לטובת' העלאת מוסד גמ"ח לארץ ישראל, כל עוד לא יצאה הכרעה הלכתית שכזו מכלל ספק.¹³⁸ נכון הוא ש"אין לך דבר מצוה גדול מזה להעלות את המוסד לטובת אה"ק, שעניני כל ישראל אליה", נכון הוא שלעניי ארץ ישראל ישנו מעמד ייחודי,¹³⁹ ואף נכון הוא שפסיקת מהרי"ק - רמ"א - וש"ך (יר"ד רנו)¹⁴⁰ מטה לאפשר זאת.

תשכ"ו), כו; שו"ת חיים שאל - לחיד"א - ב, לח (צה); וראה גם אצל ר"י שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ג, פרק רביעי.

¹³³ עליו הקדושה, בהסתמך על דברים שכתב החתם-סופר בשולי תשובתו: שו"ת - יו"ד, רלג. אגב כך יש לתת את הדעת לכך שלעומת החתם סופר אשר אמר זאת כביטוי מליצי, הרי לדידו של הרב קוק כאן, זהו חלק מן השיקול ההלכתי עצמו; והשווה לשימוש נוסף של הרב קוק באותו איזכור, אגרות הראיה, א, עמ' רלו, באגרת למקובל הרב ש' אלישוב [עליו, ראה בספרי מכותבי ראיה הנ"ל, במסגרת 'החוג הרבני - מקובלים'], ושם מדובר בשימוש מליצי. אופן השימוש בנדון דגן באותה אימרה של החתם סופר, והמרתה ממליצה לחלק משיקול הלכתי, בהחלט יש בה מן החידוש, והיא - כך דומה - בהחלט תואמת גישתו הכללית של הרב קוק לשילוב שיקולים מטא-הלכתיים בפסיקתו, דבר שכבר עמדנו עליו.

¹³⁴ משפט כהן, קמו [במקורו נכתב כהערות לספר שדי חמד].

¹³⁵ לענין זה, ראה גם אורח משפט, כ.

¹³⁶ לענין זה ראה ארץ חמדה [א], שער א, י; שו"ת יחיה דעת, ג, סט; וכן מקורות וסיכומי דברים באנציקלופדיה תלמודית, ב, רכד; ובקובץ תחומין, ט (תשמ"ט), עמ' 257 ואילך.

¹³⁷ השווה עולת ראיה, ב, עמ' ז-ח: "האהבה הגדולה שאנחנו אוהבים את אומתנו, לא תסמא את עינינו..."; אוצרות הראי"ה, ב, עמ' 1123: "הנני מוכרח להגיד לכת"ר, כי לע"ד בתורה דכתיב אמת, אי אפשר להטות את ההלכה ע"פ רגשי הלב, כי אם ע"פ מה שמתבאר מגופי ההלכות המאושות...".

¹³⁸ דעת כהן, קלג; וראה גם, קלד-קלו.

¹³⁹ הרב קוק עצמו מציין לספרי [יש להניח כי הכוונה לספרי ראה, קלג]. בהקשר זה, ראה שו"ע יו"ד, רנא, ג, ופרשנו שם; וראה מהרי"ק, ה; מהר"י מינץ [בתוך: לקט יושר, ברלין תרס"ג] יו"ד עמ' 48; שו"ת חתם סופר, יו"ד, רלג-רלד; פאת השלחן, ב, כט; שו"ת אדמת קודש - ר' משה מזרחי - א, יו"ד, יד; שו"ת יוסף אומץ - לחיד"א - יט; שו"ת ר' עזריאל - הילדסהיימר, רכא; שו"ת משיב דבר - לנצי"ב - ב, מז. כן ראה

אף על פי כן, מאחר והגר"א (שם) נוטה לאסור, ובעיקר מאחר "דיש לחוש בזה"ז משום חילול השם, שלא יאמרו ההדיוטות שאין אנו חוששים לעשות בשלהם נגד רצונם", לכן הוא מייעץ שלא לעשות זאת אלא בפיוס ובהסכמה. אם כן, למעשה, למרות חשיבותו, למרות נחיצותו ולמרות יתרונו ליושבי הארץ, לא יועלה מוסד הגמ"ח ארצה, וזאת מאחר שבדיקה הלכתית לא מאפשרת זאת, וההלכה היא שתכריע. אכן דומה שההבחנה בין המקרים נעוצה באותו חשש 'חילול השם' המובע על ידו, שהוא מן הדברים שאינם אחידים אלא משתנים בהתאם למקום - לנושא - ולחברה, ומכאן שאף הם פועל יוצא של 'דור ודור'. אין ספק שמעיקר הדין ניתן היה לפסוק 'לקולא' ולצדד בהעלאת מוסד הגמ"ח, כדוגמת היחס להעלאת הס"ת, ובהתאם לראייתו את עניינו של 'הישוב'. שיקול חברתי - דימויים של פוסקים בציבור - הוא הוא שעמד בשורש ההכרעה, והרי אף זו השתקפות הכרתו את 'הדור' ואת רגישותו.

ק"ל

'גאולת אדמות' מהווה מטבע הדברים נושא 'ציוני' ראשון במעלה אותה תקופה, ומעורבותו של הרב קוק נצרכה ונדרשה להבעת קריאה לתמיכה כלכלית במפעלי ק"ל.¹⁴¹ על עצם הגאולה איש לא היה מערער כמובן, והכל היו ודאי מצדדים בהשבת אדמות הארץ ליושביה. דא עקא, מן המפורסמות הוא שקרקעות רבות יועדו למסיירה למתיישבים שאינם שומרים תורה ומצוות, והיו מן הרבנים ומן המנהיגים הדתיים שהסתייגו אפוא מכל תמיכה ומכל מעורבות במעשה 'עברייני' שכזה.

טענה שכזו הובעה לפניו ב'מכתב האדמו"רים'¹⁴² משנת תרפ"ו (1926).¹⁴³ הללו, במענה לבקורת שהוטחה כלפיהם על עמידתם מנגד ועל אי-תמיכתם ואף הסתייגותם מפעילות ק"ל, השיבו לרב קוק כי החובה המצוותית שבישוב הארץ אינה אמורה אלא רק "על יסוד התורה"ק והדת". לכן, מאחר ובכספים אלה "הוא מסייע ידי עוברי עבירה ג"כ ומחללי הדת בפומבי כנודע", לכן לא רק שהם אינם מצטרפים לתמיכה בק"ל ובקרן היסוד, אדרבה "מבקשים אנחנו גם את כ"ג שיחיל" כי גם הוא יעמוד בפרץ לתקן גדרו של עולם... כי יסייעו אך רק בידי המתישבים באה"ק שומרי התורה והדת". לעומתם, הרב קוק בתשובתו¹⁴⁴ מביע ברורות את גישתו התומכת, והוא עושה זאת בשילוב הלכה והגות, השקפתו על 'הדור' ועל 'התקופה':

אני כשאני לעצמי הנני מחזיק למצוה גדולה לכל ישראל להתנדב בעד קרן הקיימת, מפני שגאולת הקרקע מיד נכרים, להביאם לרשות ישראל באה"ק, הוא פשוט שהיא מצוה רבה, וכל ישראל צריכים לעזור לה בכל הכוחות...

באשר לטענת היתר תמיכה רק בשומרי תורה ומצוות ואיסור הסיוע לעוברי עבירה, מבהיר הרב קוק כי שיקולי הלכה והנהגה צבורית מונעים זאת: ראשית - יש מהמתיישבים אשר מחד אינם שומרי תורה, ברם מאידך "אינם במדרגת אלה שאין אנו מצוים להחיותם", ובמצב הדוחק הכלכלי השורר, לא ניתן להכריע

בספר **ארץ ישראל בספרות התשובות**, הנ"ל; **מחקרים בספרות התשובות**, לרי"ז כהנא, ירושלים תשל"ג, עמ' 195 ואילך; ובחוברת **פרי הארץ**, ח (אייר תדש"ס), עמ' 48-54.

¹⁴⁰ בהמשך לסוגיית הבבלי, בבא בתרא, ח.

¹⁴¹ קק"ל - בראש וראשונה, אך גם לאגודות ומפעלים התיישבותיים נוספים: כדוגמת האגודה לקניית קרקעות בארץ ישראל, אגודת נטעים בארץ ישראל, בנין הישוב בע"מ, ועוד; כמו גם לאישים רבים אשר היו פעילים בשטח זה; ראה על כך בספרי **מכותבי ראייה** הנ"ל, במסגרת 'החוג ההתיישבותי'.

¹⁴² רא"מ אלטר - מגור, רמ"י הלוי - מאוסטרובצא, רמ"י ליינר - מרדזין, רא"י שמעון - מינסק (נובומינסק). בהקשר זה ראה מאמרו של י" אלפסי, 'רבי אברהם מרדכי אלטר מגור ויחסו ליישוב ארץ ישראל', **בשבילי התחייה**, ב (תשמ"ז), עמ' 119-131.

¹⁴³ **אגרות לרא"ה**, קצט (עמ' שג-שד).

¹⁴⁴ **אגרות לרא"ה**, שם (עמ' שד-שו).

אליבא דהלכתא שלא לתומכם; שנית - הציבור לא יישמע להנחייה שכזו, "כי המאמר 'ישראל אע"פ שחטא ישראל הוא',¹⁴⁵ הוא כ"כ מורגל בפי המון הנותנים והמתנדבים" וודאי יתמכו באותם העוסקים בישוב הארץ; שלישיית - גישה שכזו תטרפד את המאמצים הקבועים "להמשיך את לבן של הרחוקים... אל הקודש", והרי זו ממש "תקלה לרבים", האסורה הלכתית;¹⁴⁶ רביעית - ההתיישבות החילונית מביאה ברכה גם ליהדות חרדית, שכן עתה היא יכולה לעלות ארצה, להתיישב בה ולעבור בדרכיה, וכל זאת נגרם "ע"י פעולתם הגדולה של החלוצים - נשמדו הנחשים והעקרבים, והמקומות המסוכנים בקדחת מפני הביצות נהפכו למקומות בריאים וטובים לישוב, והשודדים והליסטים אין להם עוד מקום", ופעילות שכזו ודאי ראויה לתמיכה.

אם כן ארבע הנמקות, ארבעה טעמים, שיסודם וסיכומם בהלכה, ברם שורשם נטוע ללא ספק ביחסו העקרוני וההשקפתי על אישי 'הדור' כעל מי שאינם עבריינים במידה השוללת תמיכה, ביחסו הרעיוני לאפשרות קירוב לבבות הדור אל הקודש, בהיכרותו 'האופטימית' את רחשי לב הציבור ובהבחנתו העקרונית והמעשית חיוב [ביעור ביצות וכו'] משלילה [עבריינות]. התמיכה בקק"ל הינה אפוא פועל יוצא מהגותו, וביטויה המעשי מנומק באמירות הלכתיות ברורות.

את החשיבות שבהסמכת הדברים על אמירה הלכתית חדה ומוצקה, מדגיש הרב קוק במכתב מענה משנת תרצ"ד (1934):¹⁴⁷

על שאלתם אם יש להחרים את הקק"ל היות ובחוזים הנעשים עם המתישבים... נשמטה בכוונה המילה "ונסיעות"... הנני מוכרח להגיד לכת"ר, כי לע"ד בתורה דכתיב אמת, אי אפשר להטות את ההלכה ע"פ רגשי הלב, כי אם ע"פ מה שמתבאר מגופי ההלכות המאוששות, ומאחר שמצוה של קניית הקרקעות מיד הגויים לידי ישראל הוא דבר פשוט שהיא חובה גמורה... ע"כ כאשר הקהק"ל כל עיקר העסק שלה היא לקנות חבלי אדמה בא"י... הרי זו בכלל מצות כיבוש א"י השקולה ככל המצוות שבתורה...

מיותר לומר שגם שם הוא מבכר ומצדד בהתיישבות דתית, ועם זאת הוא קובע כי "חלילה לנו להתבטל" מרכישת קרקעות, יהיו המתיישבים אשר יהיו. "ואפילו אם אין אנו מרוצים ממעשים של חלק מהמתישבים בחלקי אדמה הקנויה ע"י הקהק"ל, ג"כ אין זה פוטר אותנו מהמצוה כלל", ומה גם שישנו בטחון - והבטחה אלוקית - שעתידים הם לחזור בתשובה.

גם פסיקתו בעניינן של קופות הקק"ל,¹⁴⁸ מעידה יפה על יחסו החיובי לפועלה ועל דרכו לביסוס התמיכה על פתרון הלכתי. כאשר נשאל הרב קוק "איך להתנהג ביחס לקופסות של הקהק"ל, בנדון התקנה הקדומה

¹⁴⁵ על משמעות הביטוי במקורו (סנהדרין מד, א) ועל "חילוף משמעויות שחל במימרה בשימושה המאוחר לעומת מקורה הראשון", החל מתקופת רש"י אשר ממניעים שונים "ניתק את המימרה מזיקתה לעניינו של עכן ועשה אותה ענין לשימוש רחב וכולל", וכן על מידת התפשטות השימוש באשכנז ובספרד, ראה מאמרו של י" כ"ץ, "אף על פי שחטא ישראל הוא", **תרביץ**, כז (תשי"ח), עמ' 203-217 [= **הלכה וקבלה**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 255-269], בדיונו בסוגיה (בעקבות א"ה וייס וברלינר), והשלכת כל הנ"ל על קביעת מעמד המומר בהלכה, תוך ראיית המימרה כאגדית או כהלכתית. מכל מקום, לענייננו ברור כי לדידו של הרב קוק, המון העם אימץ את המשמעות המרחיבה והמכלילה ביותר.

¹⁴⁶ השווה פסיקתו של רש"י אוירבך, **מנחת שלמה**, א, סימן לה - א (עמ' קפט-קצ): הערות בענין לפני עור - כיבוד באכילה ושתיה למי שידוע שלא יברך, והנחייתו להעדפת חשש ההבאה לידי "כעס ושנאה על כל ההולכים בדרך התורה", מחשש הכשלה באכילה ללא ברכה.

¹⁴⁷ **אוצרות הראי"ה**, ב, עמ' 1122-1123 [במקורו: בספר **חזון הגאולה**, עמ' רכ ואילך] - מופנה 'למרכז העולמי של המזרחי, לידי הרב מ' ברלין והרב י"ל פישמן'.

¹⁴⁸ **דעת כהן**, קלו.

מגאוני קמאי שהקופות הקבועות¹⁴⁹ בבתי ישראל יהיו לשם צדקת הרמבה"ן ז"ל,¹⁵⁰ הוא מוצא פתרון באופן הבא: הקופות הקבועות בקירות, במסמרים, הוחזקה בהם צדקת רמבעה"ן, ולעומת זאת "קופסות תלושות" ישמשו את הקק"ל. כך "יש בזה משום פיוס לשני הצדדים החביבים... בין הצד של החזקת הישוב הישן יסוד ושורש ישובנו בקודש... ובין הצד ההולך ומתחדש - הישוב המחודש שהוא פתח תקוה וצמיחת ישועה לישראל", ובדרך פרשנית זו נשמרות הלכות חזקת הצדקה כדת וכדין. אף כאן ניכר עד כמה הוא עושה מאמץ לפשר בין התמיכות, ועד כמה הוא רואה את מעשי הקק"ל בעין חיובית, עד וכולל הבעה חוזרת של עידוד ושל תמיכה, וכל זאת מתוך חשיבה הלכתית, ניסוח הלכתי,¹⁵¹ אך גם תוך ביסוס על גישה השקפתית עקרונית.

פועלה של הקק"ל נדון אצלו לכף זכות, ולו בדיעבד, גם ביחס להנהגות ולתקנות שביקשה להנהיג, כדוגמת: הבאת בכורים.¹⁵² בתשובה לשאלה "אם יש בזה משום איסור של קידוש בכורים", הוא משיב כי למרות שיש לחוש לתקלה ו"לכתחילה ודאי ראוי למנוע מזה", עם זאת מעיקר הדין אין בכך איסור.¹⁵³ דגש מרכזי בהנמקתו מבוסס על כך "שהכל יודעים שכונת הבכורים לקה"ל היא לגאול הארץ", ולא להבאה למקדש. נכון הוא שהוא מבהיר כי "מנהלי הענינים הלאומיים שלנו ראויים הם לגערה, על אשר הם נוהגים קלות ראש בכל קודש ואינם שמים לב שלפעמים יוכל איזה בטוי להביא תקלה לרבים, והיה הדבר ראוי להעשות ע"פ הוראת רבנים", ועם זאת למעשה אין לאסור, "ויש מקום לדון אותם לכ"ז [= לכף זכות]".

קיצורו של דבר, למרות שהרב קוק מודע ביותר ל'עבריינות' המתבצעת בקרקעות קק"ל, אם שבת ואם כשרות וכיו"ב,¹⁵⁴ למרות זאת הוא קורא לתמיכה כלכלית במפעליה. מחד, הוא מתריע נגד אותם מעשי עבריינות והוא פונה למנהיגי ההתיישבות ו'גואלי אדמות' - רופין, אוסישקין ועוד¹⁵⁵ - לתיקון המעוות, ומאידיך הוא לא רואה בכך עילה לביטול התמיכה ולשלילת ההוקרה.¹⁵⁶ אדרבה, הוא יוצא חוצץ נגד

¹⁴⁹ על מעמדן של קופות 'קבועות', ראה שם - קלה.

¹⁵⁰ ראה אצל רייז' כהנא, **מחקרים בספרות התשובות**, הני"ל, עמ' 239-257: 'מעוות רבי מאיר בעל הנס בספרות ההלכה'; ושם עמ' 256 הערה 96, על האקטואליות של השאלה בתקופת התחיה.
¹⁵¹ משום כך, במקרה שכללי הלכה הורו אחרת, פסק אחרת, ולא התיר - לדוגמא - הסבת נדבה שיועדה במקורה לבנייה ועתה רוצים "להשקיעה בעסק לטובת א"י". למרות שהיה כנראה בהסבתה אפשרות רווחית, ועם זאת "מאחר... דאין משתכרין לא בשל הקדש ולא בשל עניים, זולת ע"פ האופן שיהיה הדבר בטוח מהפסד" - ראה **דעת כהן**, קלד; והשווה שם, קלג.

¹⁵² **משפט כהן**, נז.

¹⁵³ מפליא שבכל דיונו, שם, הוא אינו נזקק לסוגיית מכות יט, א ותוס' שם ד"ה מה, אשר עסקו ישירות בענין זה (וראה שם **עינים למשפט**). וראה גם **מנחת חינוך**, תמט; **מועדי הראיה** עמ' תקכב; קובץ **נועם**, ז, עמ' קצט-ריא.

¹⁵⁴ ראה מכלול האגרות אשר סומנו בספרי **מכותבי ראיה** הני"ל, במסגרת 'החוג ההתיישבותי'; וראה מאמרי: 'הלכות והליכות הקק"ל והחוג ההתיישבותי במערכת התכתבויותיו של הרב קוק', **סיני**, קכא (תשרי-טבת תשנ"ח), עמ' קג-קיז.

¹⁵⁵ עליהם ראה בספרי **מכותבי ראיה** הני"ל, במסגרת 'החוג ההתיישבותי'.

¹⁵⁶ עם זאת הובילו הדברים להבחנה חדה בין הקרן הקיימת לישראל ובין קרן היסוד, לאור משימותיהן ומגמותיהן השונות: גאולת אדמות ותמיכה במתיישבים. וראה דברים שכתב לענין זה בנו, הרב צ"י קוק, בקובץ **לשלושה באלול** [פיסקה מד], עמ' כב: "... מתוך התביעות והקובלנות בהתנהגות הדת והיהדות, התעכב אח"כ [הרב קוק] מתת דברי תמיכתו לקרן היסוד, ולא פעלו עליו בזה הפצרותיהם והשתדלויותיהם של עסקני קרן היסוד, הנה לעומת זה עם מה שהמשיך להתריע תמיד על אותן התביעות והקובלנות, לא התעכב מעולם מתת דברי תמיכתו לקרן הקיימת, ולא פעלו עליו כל הפצרותיהם והשתדלויותיהם של

המתנגדים, גם כאשר מדובר באישים חשובים שהוא רוחש הערכה רבה כלפיהם. ניכר מכל מקום כי מכנה משותף לכל עיסוקו בסוגיה זו, כקודמותיה, מהווה הן הביסוס ההלכתי המוצק שהוא נותן למעשיו והן הסמכתם הברורה על תפיסת עולם ביחס לדור וביחס לתקופה.

צדקה לעבריינים

גישה דומה, וכללית, באה לידי ביטוי ביחסו לשאלת מתן תמיכה כלכלית לעבריינים. מעיקר הדין נפסק בשלחן ערוך (יר"ד רנא, א-ב) כי אין חובת 'החייאה' - נתינת צדקה ופדיון שבויים - לעברייין במזיד ולעברייין להכעיס; יתירה מזו, מי שהוא עברייין להכעיס "אפילו למצוה אחת", אף אסור לפדותו. נשאל אפוא הרב קוק לדינה של צדקה ביחס למרבית בני הדור, אשר כידוע לא הקפידו על קלה כחמורה. תחילה הוא משיב,¹⁵⁷ מתוך יצירת הבחנות הלכתיות בין 'האכילוני' ובין 'כסוני', שלראשון אין בודקין; בין ידיעה ודאית על היותו מזיד ובין סתמא, שדנין לשוגג ומאכילין בלא בדיקה; ומתוך עיון בכללי קדימה, שרק לגביהם "מי שנראה שהוא יותר כשר או יותר תורני הוא קודם". לפי כללים אלה, המסקנה המתבקשת היתה מטה להכריע כי ישנו אמנם היתר נתינת צדקה למרבית האוכלוסייה, זו שכל עוד לא מבררים ובודקין עליה לא ידוע היותה מזידה, ואולם ודאי שאין מדובר בהיתר מרווח.

ברם כאן מוסיף הרב קוק הערה יסודית, עקרונית וכללית, הנוגעת ישירות לדור ולתקופה:
ובכלל יש בזמן הזה צורך להמשיך רחמים על כל ישראל, שמפני הצרות גם העבריינים שנראים כמזידין, יש לומר שהם נחשבים כשוגגים.

'בזמן הזה' - כביטוי לתקופה, 'העבריינים' - כביטוי לדור. שיקלול הגורמים: דור - תקופה - וכן 'הצרות', יוצר מצב הלכתי המהפך את מעמד האוכלוסייה מ'נראים כמזידין' ל'נחשבים כשוגגים', או 'אנוסים',¹⁵⁸ לא רק במובן רוחני של 'המשכת רחמים', אלא גם ביחס להלכה-למעשה הנובעת מכך, בחיוב מתן התמיכה הכלכלית.

פסיקה מעשית זו, הינה אפוא גם היא פועל יוצא הנובע ישירות מהשקפתו על הדור.

חברה דתית

הכרתו של הרב קוק את החברה שסביבו, על ה'טב' שבה ועל ה'ביש' שבה, הביאה אותו לקביעת הנחיות ולהכרעת הלכות שהן לכך פועל יוצא ישיר. למרות יחסו החם והאוהד כלפי החברה 'הכללית', למרות הוקרתו את פעולות ה'השוב החדש' ואת מעשי המתיישבים, אין הוא מתעלם מן הבעייתיות הדתית המלווה אותם, ואין הוא מתעלם מעובדת היותם 'מעמד רוב' דומיננטי ביחס ל'מעמד המיעוט' של הציבור הדתי. הוא מודע היטב ליחסי רוב - מיעוט אלה, והוא מסיק מהם הלכה למעשה.

כאחד הנימוקים להתיר שידוך בין בני זוג אשר שם הכלה זהה לשם החתן, שלא כאיסור הנאמר בזה בצוואתו של רבי יהודה החסיד,¹⁵⁹ הוא מבהיר כך:¹⁶⁰

... בזה"ז, וביחוד בא"י, שעניני השידוכים קשים הם בעוה"ר, ובפרט שיתאימו ג"כ בעניני הדת והיהדות, יש לדון שלא לחוש לענינים שאינם ע"פ יסוד הדין הגמור... וביחוד אם יש חשש שאם יבוטל שידוך זה, שיהיה אחד מהצדדים

מתנגדיה, אלא תמיד הירבה והוסיף לתמוך ולחזק בשלהבת קדשו את הקרן הקיימת ואת מצות מפעלה לגאולת הארץ וכיבושה". דומה כי גם הבחנה זה, על ראייה הלכתית והנהגה צבורית היא מבוססת.

¹⁵⁷ **דעת כהן**, קלא.

¹⁵⁸ **אגרות הראיה**, א, קלח, עמ' קע-קעא.

¹⁵⁹ 'צוואת ר' יהודה החסיד' - **ספר חסידים**, מהדורת הרב ר' מרגליות, כג; וראה בזה סיכומי דברים בספר **הנשואין כהלכתם**, א, פרק ב, אות סג, ובהערות; ובספר **מנהגי ישראל**, ב, עמ' יא-יב.

¹⁶⁰ **עזרת כהן**, ז; ועוד חזון למועד ליבונה המלא והמפורט של סוגיה זו.

עלול להכשל בשידוך שלא יהיה שם כח ההדרכה בעניני שמירת התורה
והמצוה, שבדאי אין מקום להקפיד...

הוא שאמרנו, המצב החברתי-דתי מקרין ישירות על הפסיקה, וזו מנוסחת כאן לקולא כתוצאה מאותו מצב.¹⁶¹

כך גם ביחס לנישואי קטנה - למרות הקושי ההלכתי,¹⁶² הוא רחוק משלילת התופעה, וזאת בהסתמך על הדגשתו כי '... הלואי שהיינו משיאים בגלילותינו את בנותינו כשהן קטנות, אז היינו ניצלים מכמה תקלות ופרצות המתרגשות בעולם בעוה"ר'.¹⁶³ דומה כי גם כאן, קשה שלא לחוש את המשקל החברתי-דתי שטמון בשורש התשובה, את החשש מהשלכות המודרנה על בנות ישראל. שיקול זה הינו, לדידו, מרכיב מהותי באותה פסיקה מתירה, וגם היא בבואה לחדירת מודעותו של הרב קוק למצב חברתי על הכרעה הלכתית.

סיכום

דומה כי סיכומם של דברים יכול ללמד עד כמה מעמדו של 'הדור' אכן מהווה אצל הרב קוק נושא הלכתי מובהק, ולא רק נושא עיוני והגותי. האידיאה אינה מתבצרת ב'מגדל השן' הרעיוני, אלא מיושמת ומופעלת הלכה למעשה. לא רק שסוגיות 'הדור', מעשיו ומחדליו, נדונות במסגרת תשובותיו, פסיקותיו והכרעותיו, כנושאים, אלא שמעמדו הרוחני הייחודי של 'הדור', מהווה שיקול מהותי לפסיקה. היותו 'טב מלגאו', היותו מצוי בתהליך גאולה, היותו עושה פעילות חיובית גם אם שלא במודע, היותו מצוי מעורב בחברה 'רעה' ומשפיעה, היותו מפוזר ולא מאוחד, היותו נתון להשפעות חיצוניות שליליות, כל אלה מצאו מקום בפסיקה ייחודית לדור ייחודי, פסיקה שהיא בבואת מעמדו.

'שעת הדחק' מופקעת ממסלולה הפרטני למסלול צבורי. אופיה הארצישראלי מקרין על פסיקה שונה, והיותה מעורבת בגאולת אדמות ובמצות ישוב הארץ, כל אלה מובילים ישירות להכרעה בהחלט 'חדשנית' ולעיתים בהחלט 'נועזת'. 'מצוות התלויות בארץ' יקבלו דגש, יופעל עידוד לסחורת המתיישבים, יותרו הרכבות מסויימות, יינתנו 'הכשרים' ואף ינוהל מאבק להמשך השיווק. יתירה מזו, היקב ייבנה ויתוקן - על ידי נכרים - גם בשבת, ויוכרע מעשית לטובת מתן תמיכה כלכלית - צדקה - 'לעבריינים'.

אין זה אומר, כמובן, שעיקרי הלכה ינודו ממקומם; הם נותרים על עומדם והאסור - נותר באיסורו, ולפיכך לא תותר לדוגמא חליבה על אוכלין בשבת. חיבת הארץ תטה אמנם את הכף 'לטובת' קופות קק"ל וחיבת ההתיישבות תטה את הכף להעלאת ס"ת, אך לא תותר שום פגיעה בממון צבורי שלא יועד בוודאות לארץ ישראל. קיצורו של דבר, 'הדור והתקופה' יהיו שיקול, ואף שיקול משמעותי ביותר, ברם ודאי לא יביאו להטיית הלכה.

לא פחות מכך, סוגיות ההתבוללות, נשואי נכריות, גיורים ומילה שאינם כדון, אף אלה 'תוצאות היסטוריות' של התקופה, אשר בחינתן והכרעתן ההלכתית הינה, במקרים רבים, בבואה ותולדה של השקפה. הרב קוק ראה חומרה עקרונית ברפורמה, הוא חשש מפגיעתה המהותית באושיות היהדות, ובכך יש להסביר את שלילתו התקיפה למעשיה ולתוצאותיה במכלול רחב של תחומים: ענייני אישות והמסתעף מהם, הליכות תפילה - עוגב ועזרת נשים - וכי"ב. יתירה מזו, כדי כך גדולה סכנת הרפורמה בעיניו, שהוא נכון לאפשר מינוי מנהיג קהילתי בעל סמכויות דתיות לאדם שהוא 'עברייני' מבחינה דתית, מחלל שבת

¹⁶¹ ראה גם עזרת כהן, ו - במקרה של שני אחים הנישאים לשתי אחיות, אף זה שלא כצוואת ר' יהודה החסיד, הנ"ל, שם, אות כה ואות כח, ואף שם מסתמך הרב קוק בין היתר על הטיעון: "..." וגם נראה מתוך שאנו מתי מעט וצריכין אנו לישא מאשר נמצאו, ומשולב איפוא גם שם השיקול הכמותי-דתי בהכרעת הפסיקה. וראה גם בזה סיכומי דברים בספר הנשואין כהלכתם, שם, אות סב ואילך ואות קיא ואילך ובהערות שם.

¹⁶² שיטת 'המחברי', אהע"ז לו, ח; ותשובת היעב"ץ, (יג) [יד]; וראה אוצר הפוסקים, שם.

¹⁶³ עזרת כהן, קג, אות כ - עמ' שפ.

ואוכל נבילות וטריות, וכל זאת מתוך איזון שיקולים וקיומו של חשש סיפוח הקהילה על עדת הרפורמים אם הלה לא ימונה.

מינוי כזה, כשלעצמו, עומד לכאורה בסתירה לפעילותו הנחרצת נגד הרפורמה, נגד התבוללות, נגד מינוי 'עבריינים' ובעד 'החרמת' בית כנסת שמכבדם, נגד העלאה לתורה אף כאלה שכל חטאם בגילוח זקן בתער, והוא אינו מוסבר אלא בחשש הגדול עוד יותר של הסתפחות על הקהילה הרפורמית. ברם לצד זה אתה מוצא את הרב קוק מאפשר קבלת עדות 'עבריינים', גם כאלה שמעיקר הדין הינם 'פסולי עדות', וזאת בשתי הנמקות: ראשית, היות אותה עבריינות - כגילוח הזקן - תופעה רווחת בדור, עד שאין עשייתה מעיד על זדון ו'להכעיס'; שנית, מתוך בחינת סוג העבירה והרלוונטיות שלה לשאלת האמינות, אשר לענייני עדות - היא שתכריע. בהנמקות דומות ניתן היה - ולו במקום ההכרח - לתת 'הכשר' למסעדה שבעליה חשוד על השבת, כל עוד מתקיימים תנאים מינימליים לאמינותו על הכשרות עצמה. גם שם, תופעת חילול השבת עצמה אינה מעידה בהכרח אלא על היגררות, לא על 'רצון', וגם שם יתכן שהתחום הרלוונטי - כשרות - הינו תקין.

דומה כי אמירות מקילות אלה מצידו של הרב קוק, המגדירות מחדש את המושג 'מומר', העכשווי, והנותנות לו צביון שונה, הינן לא רק ביטוי למעשי הדור ולאורחות חייו 'החיצוניים', אלא גם לאופיו ודרכו 'הפנימיים'. ההנחה שאין 'עבריינות הדור' מבטאת מגמה רצונית של התנגדות לדת, הופכת ליסוד קבוע, ומאפשרת ביסוס והסתמכות עד להכרעה ולפסיקה הלכה למעשה.

הדיאלקטיקה של פסיקת הרב קוק, המנווטת דרכה עיתים 'מינה' עיתים 'שמאלה', עיתים 'לקולא' עיתים 'לחומרא', מלמדת כנראה על רגישות של פסיקה שאינה מונוליתית, אינה אחידה, אינה שבלונית ואינה חד-מימדית. היא בראש וראשונה פועל-יוצא של התבוננות כפולה: התבוננות כללית בעניינם של הדור ושל התקופה, ובמקביל התבוננות פרטנית באדם, במקום ובאירוע הספציפי. זו כמובן דרכם של פוסקים מקדמת דנא, ובעקרון זה כשלעצמו אין שום רבותא, לולא המטען ההגותי המשולב בכך ומהווה מרכיב בלתי נפרד ממסד ההכרעה. ההתייחסות החיובית לפעילות ההתיישבותית ולמעש הציוני, ראיית הסכנה שבהתדרדרות דתית - תנועתית, קהילתית ואידיאולוגית - אך הבחנתה מהיגררות חברתית שגריתת ורווחת, מעמד המיעוט של החברה הדתית במסגרת החברה הכללית, ויותר מכל, הפקעת הגדרתו של 'החילוני המצוי' מכלל 'מומר', כל אלה משוקללים הלכה למעשה ומהווים יישום הלכתי למשנה רעיונית, אשר תמציתה: מיזוג מאחד של 'קנאה קדושה' עם 'סבלנות מתונה'.¹⁶⁴

אם כנים אנו בדברים, אזי את התעלמות העולם המחקרי, הרבני והספרותי, מפן זה של מימוש 'החזון המאחד', דומה שצריך לתלות בראש וראשונה בחוסר העיון האינטנסיבי, היסודי והמעמיק, בגופי משנתו ההלכתית של הרב קוק, מרחק שנות אור מהיקף העיון - הכמותי והאיכותי - במשנתו ההגותית. כאן הוכח, גם אם מדגמית בתחום אחד, יישום ומימוש החזון, הלכה למעשה.

ההנחות 'הידועות' טעונות אפוא בדיקה חדשה, רא"ה חדשה, אולי עד כדי ניתוח 'מוסכמות' ושימתן בגבולות מוגדרים ומתוחמים. למרות קיומה של מידת צדק מסוימת באותן אמירות, דומה שהן חדות מדי, גורפות מדי וכלליות מדי, וביסוסן נובע ממישגה מתודולוגי, שעניינו התבוננות מוגבלת במשנה ההלכתית, ואף זאת בעיקר מתוך נקודת מוצא של הכתבים ההגותיים, ולא במבט היוצא ובא בתוככי המשנה ההלכתית גופא. עיון מקיף וממצה באותה משנה, חושף ומביא לתשומת לב שיקולים חדשניים ובהחלט לא שגרתיים שנוקט הרב קוק באותה משנה הלכתית. עיון שכזה גם מפנה מבט בוחן לעיסוקו הלא מבוטל בנושאים ייחודיים, להם הוא נותן מענה וחוות דעת הלכתית.

¹⁶⁴ ראה אגרות הראיה, ב, עמ' עח.

ועדיין טעונות בחינה משלימה, שאלות הגבולות, התיחום, המיקום והמסגרת המבוקרת, שנותן הרב קוק ל'ייחודי'. במסגרת מאמר זה נבחנה, לפי שעה, סוגיית 'הדור', וזאת כחלק אחד ממכלול שיקולים מטא-הלכיים המשולבים בפסיקתו, ועוד חזון למועד השלמת התמונה בכללה.